

Maribor ali 'Marburg an der Drau'? Spreminjanje nacionalne identitete mesta v prvi polovici 20. stoletja

Gregor Jenuš*

1.01 Izvirni znanstveni članek
UDK 94(497.4Maribor)"1918/1941"

Gregor Jenuš: Maribor ali 'Marburg an der Drau'? Spreminjanje nacionalne identitete mesta v prvi polovici 20. stoletja. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 85=50(2014), 4, str. 35–69

Avtor v prispevku obravnava transformacijo, ki jo je Maribor doživljal v prvi polovici 20. stoletja. Mesto je v zgolj nekaj desetletjih bolj ali manj nasilno dvakrat doživelo korenite spremembe svoje narodne identitete. Sprva se je to zgodilo v letih 1918/1919, ko so po propadu avstro-ogrske države oblast prevzeli Slovenci, drugič se je to zgodilo leta 1941, ko je oblast z okupacijo Kraljevine Jugoslavije prevzel tretji rajh. Avtor pri tem prikaže mehanizme, ki sta ju uporabila slovenska in nemška oblast za transformacijo mestnega življenja.

Ključne besede: Maribor, Spodnja Štajerska, prva svetovna vojna, druga svetovna vojna, 1918, 1941 nacistična okupacija, mednacionalni odnosi, Nemci, Slovenci

1.01 Original Scientific Article
UDC 94(497.4Maribor)"1918/1941"

Gregor Jenuš: Maribor or 'Marburg an der Drau'? Changing of the City's National Identity in the First Half of the 20th Century. Review for History and Ethnography, Maribor 85=50(2014), 4, pp. 35–69

In this treatise the author discusses the transformation of the city of Maribor in the first half of the 20th century. In only a few decades the city experienced more or less

* Dr. Gregor Jenuš, arhivist, znanstveni sodelavec, Ministrstvo za kulturo RS, Arhiv Republike Slovenije, Zvezdarska 1, SI – 1000 Ljubljana, gregor.jenus@guest.arnes.si ali gregor.jenus@gov.si

violent changes of its national identity. The first one happened in 1918/1919, when, after the collapse of Austria-Hungary, the authority was taken over by the Slovenes. The second change happened in 1941 after the occupation of the Kingdom of Yugoslavia, when the authority was in the hands of the Third Reich. The author presents the mechanisms for the transformation of the city life that were used by the Slovene and the German authorities.

Key words: Maribor, Lower Styria, World War I, World War II, 1918, 1941, Nazi occupation, international relations, Germans, Slovenes

Mariborska zgodovina je zaznamovana s spori med Nemci in Slovenci, ki so postali del mestne kulture in njegovega vsakdanjega življenja. Izjemno zanimivo je opazovati razvoj mesta v zadnjih letih pred propadom avstro-ogrske monarhije in v trenutku, ko so se uresničile več desetletij tleče želje po narodni samoupravi Slovencev na Spodnjem Štajerskem. Mariborska družba je s propadom avstro-ogrske monarhije leta 1918 doživela preoblikovanje in krizo identitete, v kateri se niso znašli le Nemci, ampak tudi Slovenci. Nemci, ki so zase verjeli, da so tako imenovani 'zgodovinski narod', so le težko sprejemali zahteve Slovencev po večji veljavi slovenske kulture in jezika.¹ K temu je pripomogla habsburška politika centralizma in absolutizma, ki je izpostavljala nemški značaj monarhije. Najboljši pokazatelj takšnega razmišljanja je bilo favoriziranje nemškega jezika kot sredstva za ohranjanje enotnosti monarhije. Posebej problematično je to favoriziranje nemščine postalo v narodnostno mešanih območjih monarhije, kakršno je denimo bilo tudi območje Spodnje Štajerske. Nemščina je namreč na Spodnjem Štajerskem postala jezik višjih družbenih krogov, zemljiških gospodov in meščanstva. Uporaba slovenskega jezika pa je bila omejena na ustno občevanje podeželskega prebivalstva.²

»Kjerkoli že so Slovani v zgodovini in kulturi, v literaturi in umetnosti sploh kaj omembe vrednega dosegli in ustvarili, se je to zmeraj zgodilo pod nemškim oziroma germanskim vodstvom, usmerjanjem in vplivom.«³

¹ Zwitter, *Nacionalni problemi v habsburški monarhiji*, str. 32, 47; Puff, *Maribor*, str. 293; Zwitter, *Problem narodnega preroda pri Južnih Slovanih v Avstriji*, str. 163, 164.

² Bauer, *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie*, str. 95–97, 144–149; Schneefuss, *Deutschum in Süd – Ost – Europa*, str. 11.

³ Cvirn, *Trdnjavski trikotnik: politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem*, v opombah na strani 125.

Mesto Maribor je tako do razpada habsburške monarhije predstavljalo nemški jezikovni otok znotraj slovenskega podeželja, to pa se je odražalo pri njegovem prebivalstvu. Za razliko od mesta, kot je Ljubljana, Maribor v predprekratni dobi ni imel prave priložnosti razviti pristnega slovenskega meščanstva, zato je s koncem *vélike vojne*⁴ pričel nastajati nov tip slovenskega meščana, ki je izhajal s podeželja. Nekdanji 'gospodarji', Nemci, pa so se znašli v položaju narodne manjšine, v katerem jim ni bilo lahko.⁵

Etnična oziroma nacionalna struktura spodnještajerskih mest je po *véliki vojni* postala eno ključnih vprašanj odnosov med novonastalima državama Republiko nemško Avstrijo ter Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev (dalje: Kraljevina SHS), saj se je vnel spor, kateri državi naj pripade ozemlje Spodnje Štajerske. O usodi oziroma pripadnosti Spodnje Štajerske pa Slovenci in Nemci vendarle niso odločali sami, ampak je odločitev pripadla diplomatom na mirovni konferenci, ki se je z namenom ureditve razmerij po *véliki vojni* sestala leta 1919 v Parizu.⁶

»Slovenska domovina je svobodna in neodvisna. Padli so tisočletni okovi. V prah so strte temne fevdalne sile, ki so v zgodnjem srednjem veku uničile slovensko državnost. /.../ Nova mlada nacija, polna brezmejnih energij, hoče biti kovač svoje sreče, svoje nedeljive bodočnosti«,⁷ je zapisal Bogumil Vošnjak.

Sklicujoč se na obljube ameriškega predsednika Woodrowa Wilsona, izražene v 14 točkah januarja 1918, in ameriške obljube o zagotovitvi narodne samoodločbe habsburškim narodom, objavljene poleti 1918, so Slovenci pričakovali, da bodo Spodnjo Štajersko in Maribor dobili brez zapletov. Iz Vošnjakovih besed v časniku *Slovenec* sta vela optimizem in zaupanje v države antante ter njihove častitljive, demokratične obljube, ki so, po načelih ameriškega predsednika Wilsona, majhnim evropskim narodom, stoletja živečim pod habsburškim žezlom, vlili upanje v popolno narodno samobitnost. Žal so se obljube razmeroma hitro izkazale za milni mehurček, ki se je v odločilnem trenutku razpočil in je za njim ostal grenak

⁴ Hobsbawm, *The Age of Extremes. The short twentieth century 1914–1991*; Winter, Baggett, *The Great War and the Shaping of the Twentieth Century*; Kennan, *Bismarcks europäisches System in der Auflösung*.

⁵ Jenuš, *Mariborski Nemci v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev*, str. 7; Jenuš, *Ko je Maribor postal slovenski*, str. 11, 12.

⁶ Več o slovenskih prizadevanjih na mirovni konferenci v Parizu leta 1919 in 1920 glej v: Rahten, Šumrada, *Velikih pet in nastanek Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev*.

⁷ »Protesti Radgone«, *Slovenec*, 3. september 1919, str. 1, 2.

priokus, da je slovenski narod na mednarodnem diplomatskem parketu postal žrtev svoje majhnosti in marginalnosti.⁸

Z razpadom avstro-ogrske monarhije so se Nemci v vseh državah naslednicah, razen v Republiki nemški Avstriji, znašli v položaju narodne manjšine. Mariborski Nemci so še pred uradno mednarodno odločitvijo, da bo Maribor pripadel Kraljevini SHS, čutili, da so bile ogrožene njihove temeljne vrednote (življenje, telesna nedotakljivost, premoženje, svobščine). Že novembra 1918 je v Mariboru prišlo do razorožitve njihovih varnostnih enot, mariborske nemške 'zelene garde', zaradi nemirov pa je general Rudolf Maister vidne člane nemške družbe celo zapiral kot talce.⁹ S temi dejanji si je nakopal neodobravanje tako s strani avstrijske uradne politike, kakor tudi slovenske oblasti v Ljubljani.¹⁰ Vrhunec napetosti ob prevratu so bile nemške demonstracije 27. januarja 1919, ki so se končale v strelskem obračunu med nemškimi demonstranti in slovenskimi orožniki, v katerem je več ljudi izgubilo življenje.¹¹

Vendar dejstva, da je bila nemška manjšina po prevratu in ustanovitvi Kraljevine SHS najštevilčnejša manjšina v kraljevini, ni bilo mogoče izbrisati. Po usodnih dogodkih na mariborskem Glavnem trgu se je deavstrizacija mestne uprave pospešila in Maribor se je začel slovenizirati. Spremembe so bile vidne v zunanji podobi mesta, ki je pričelo dobivati slovenski videz. Življenje v mestu je pričelo slediti načelu »Proč z nemškimi napisi« in »Kdor je naš, naj pokaže, da je naš!«¹²

Od začetka leta 1919, potem ko so Slovenci prevzeli vodstvo mariborske mestne občine, so se pričele uvajati spremembe na področju javne uprave, šolstva, kulture, društvenega življenja in gospodarstva. Odvzem političnih,

⁸ Lipušček, *Ave Wilson*, str. 10, 11; Perovšek, *Slovenska osamosvojitve v letu 1918*, str. 61–64; Pleterski, *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo*, str. 251–264.

⁹ PAM, fond Narodni svet za Štajersko – Ovoj 1 – Prvo povelje generala Rudolfa Maistra, 1. november 1918, 1/109, str. 1–2; PAM, fond Prevratni dogodki na Štajerskem, AŠ1, Ukaz o vojaški oblasti, pr2037; Hartman, *Rudolf Maister, general in pesnik*, str. 44, str. 51; Slavič, *Državni prevrat v mariborski oblasti*, str. 227; Ude, *Boj za severno mejo*, str. 184–186; Potočnik, *Zgodovinske okoliščine delovanja generala Rudolfa Maistra na Štajerskem, Koroškem in v Prekmurju*, str. 67.

¹⁰ »An die Bevölkerung Marburgs«, *Marburger Zeitung*, 1. januar 1919, str. 1; »Mesto in okrajni zastop Maribor v slovenskih rokah«, *Slovenski gospodar*, 7. januar 1919, str. 1; Potočnik, *Kulturno dogajanje v Mariboru med 1918 in 1941*, str. 143–151.

¹¹ Senekovič, Sedemindvajseti januar 1919 v Mariboru, str. 59.

¹² »Ven s slovenskimi napisi«, *Slovenski gospodar*, 28. november 1918, str. 3; »Ven s slovenskimi napisi«, *Straža*, 29. november 1918, str. 3; »Slovenski napisi«, *Mariborski delavec*, 17. januar 1919, str. 2; »Nemški napisi«, *Mariborski delavec*, 17. januar 1919, str. 2; Zadavec, *Mestna občina Mariborska 1919–1921*, str. 41.

kulturnih in gospodarskih privilegijev, ki so jih bili deležni v času avstro-ogrske monarhije, je bil boleč udarec, na katerega se je nemška manjšina morala šele privaditi.¹³

Slovenizacija oziroma reorganizacija šolstva je bila za novo jugoslovansko državo izjemno pomembna. Dolgoročnih sprememb v slovenskih deželah namreč ni bilo mogoče doseči, če se ne bi v najkrajšem možnem času lotili reorganizacije avstro-ogrskega šolskega sistema, ki je zavoljo svojega vpliva pri vzgajanju bodočih generacij imel izjemno pomembno vlogo za krepitev nacionalne zavesti slovenskega naroda.¹⁴ Zavoljo tega so slovenske oblasti še pred uradnim koncem mirovne konference v Parizu v letu 1919 odpustile 36 srednješolskih in 200–300 učiteljev na ljudskih in meščanskih šolah ter tudi učiteljev na srednjih šolah in gimnaziji. Odpuščanje učiteljev nemške narodnosti je bilo formalno izpeljano na temelju odloka *Narodne vlade SHS v Ljubljani* z dne 16. decembra 1919, ki je določal, da so odslovili vse nameščence bivše avstrijske države.¹⁵ Jugoslovanska zakonodaja je drugim narodnostim v Kraljevini SHS ob zadostnem številu šoloobveznih otrok priznala pravico do ustanavljanja manjšinskih šol, v katerih je kot obvezen predmet nastopal državni jezik. Slovenščina je bila kot učni jezik uvedena na vseh srednjih šolah in na učiteljiščih.¹⁶ To, da so Nemci morali dokazati, da je bilo v razredu vsaj 40 otrok nemške narodnosti, je bilo predvsem po za Kraljevino SHS neugodnem izidu koroškega plebiscita problematično, saj je državna komisija določila kriterije, po katerih je nekdo veljal za Slovenca ali Nemca. Otrok iz mešanih zakonov ali s slovensko zvenečimi priimki niso vključevali v oddelke z nemškim poukom. Kriteriji določanja narodnostne pripadnosti so bili zelo skopi in so jih prepuščali lokalnim šolskim oblastem, ki so izvajale pritisk na starše. Imenska analiza,

¹³ Jenuš, *Mariborski Nemci v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev*, str. 7; Jenuš, *Ko je Maribor postal slovenski*, 11, 12.

¹⁴ Vovko, Učilnice na temni strani meseca, str. 195.

¹⁵ Uradni list Narodne vlade SHS v Ljubljani, 19. december 1918, št. 25, str. 53; Dolenc, *Deavstrizacija v politiki, upravi in kulturi v Sloveniji*, str. 86.

Kljub temu da so na mariborskih šolah leta 1919 odpustili velik del nemškega učiteljskega kadra, je na svojih delovnih mestih ostalo veliko število nekdanjih nemških učiteljev in učiteljic. Mestni svet Mestne občine Maribor je tako na svoji seji 19. maja 1920 sprejel sklep, po katerem so se morali upokojiti Ivana Klimesch, Ivana Liedl, Štefanija Mittegger, Ljudmila Opelka, Ema Scheuch, Rupert Simonitsch, Josipa Zoratti in Terezija Zoratti.

Prim.: PAM, fond Mestna občina Maribor, AŠ 161 – Ovoj Sejni spisi 1920, seja mestnega sosveta, 19. maj 1920, str. 6; Jenuš, *Mariborski Nemci v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev*, str. 7, 252; Jenuš, *Ko je Maribor postal slovenski*, 169.

¹⁶ *Ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, str. 2–10.

pritiske na nemško prebivalstvo in migracije Nemcev v Republiko nemško Avstrijo so povzročili, da se je obseg manjšinskega šolstva v dvajsetih letih prejšnjega stoletja zelo zmanjšal. V Mariboru se je nemška manjšina med letoma 1921 in 1931 s 6.598 (21 %) prebivalcev, ki so za materni jezik navajali nemščino, zmanjšala na le še 2.741 ali (8 %) nemškega prebivalstva.¹⁷

Velikih sprememb je bila deležna tudi kultura. Nemška politična in narodna kulturna društva so namreč v predprekratni dobi dobila izjemen nacionalni značaj. Postala so sredstvo za širjenje nemškega vpliva in germanizacije slovenskega prebivalstva. Nacionalna usmerjenost se je tako velikokrat kazala že v samem imenu organizacije. Daleč najpomembnejši nemški društvi pred *veliko vojno*, nemško obrambno društvo *Südmark* in društvo *Deutscher Schulverein*, sta bili deležni posebnih očitkov s strani slovenskega prebivalstva. Ravno raznarodovalni in ponemčevalni naboji, ki so se skrivali v teh društvih, so bili glavni razlog, da se je *Narodna vlada SHS v Ljubljani* po prevzemu oblasti odločila, da bo tovrstna društva prepovedala. V uredbi št. 515 Poverjeništvu za notranje zadeve *Deželne vlade za Slovenijo* so 2. junija 1919 zapisali: »Vse podružnice (krajevne skupine) nemškega obrambnega društva *Südmark* s sedežem v Gradcu in nemškega šolskega društva *Deutscher Schulverein* s sedežem na Dunaju, ki imajo sedež na ozemlju deželne vlade za Slovenijo, se s tem razpuščajo, ker so podružnice društev, ki imata sedež v inozemstvu in ker njih statutarčni namen nasprotuje namenom kraljestva Srbov, Hrvatov in Slovencev.«¹⁸

Ukinitve niso bila deležna društva: *Nemško moško pevsko društvo Maribor*, *Schlaraffia Marpuirgia*, *Kolesarski klub Edelweis* in športno društvo *Rapid*, ki so kljub številnim omejitvam našla način, kako delovati. Predvsem pa so našla nemška manjšinska društva na Spodnjem Štajerskem v različnih mestih načine, kako se uskladiti in pripravljati skupne prireditve, to pa je še dodatno okrepilo občutek narodne pripadnosti.¹⁹ Izjemno

¹⁷ »So-li Nemci narodna manjšina?«, *Jutro*, 10. marec 1922, št. 59, str. 2; Klemenčič, Die Slovenen und Deutschen im Lichte der sprachlichen Statistik in der Südsteiermark und in der Untersteiermark 1830–1991, str. 53, 54; Klemenčič, Germanizacijski procesi na Štajerskem od sredine 19. stoletja do prve svetovne vojne, str. 351; Perovšek, *Slovenska osamosvojitve v letu 1918*, str. 162; Maček, *Partijska prosvetna politika 1945–1955 na primeru šolstva v Mariboru in okolici*, str. 16, 17.

¹⁸ Uradni list Deželne vlade za Slovenijo, 5. junij 1919, št. 52, str. 351, 352.

¹⁹ PAM, fond Mestna občina Maribor, AŠ 162 – Ovoj Sejni spisi 1925, seja mestnega sveta MOM, 7. april 1925, 10–11; »Ustanovitev nemške stranke v Mariboru«, *Tabor*, 29. oktober 1922, str. 2; »Nemška nevarnost«, *Slovenski narod*, 13. maj 1923, str. 1; »Nemci in minister dr. Zupanič«, *Slovenski narod*, 13. maj 1923, str. 1; Baš, *Prispevki k zgodovini severovzhodne Slovenije*, str. 274; Pertassek, *Marburg von der Marchburch' zur Universitätsstadt*, str. 216–223; Ratej, Kraji na slovenskem Štajerskem in Maribor v letih 1918–1941, str. 450.

pomembno vlogo pri ohranjanju nemške kulture mariborskih Nemcev je igrala vera. Nemci so v Mariboru po letu 1918 namreč uspeli ohraniti *Evngeličansko versko občino*, ki je predstavljala izjemno pomemben dejavnik nemške manjšine v mestu. Kot relikv iz starih časov je ostajala živ vezni člen nemške kulture, saj je striktno ohranjala in krepila nemški občevalni jezik.²⁰

Zaradi pritiskov oblasti in nespoštovanja manjšinske zakonodaje so Nemci v Kraljevini SHS oziroma kasnejši Kraljevini Jugoslaviji menili, da je bilo treba ustanoviti krovno organizacijo, ki bi omogočila skupen boj za pravice Nemcev. Prvič so Nemci v Kraljevini SHS poskusili ustanoviti skupno krovno organizacijo nemške manjšine novembra 1919 v Zrenjaninu, ko je bilo ustanovljeno *Nemško gospodarsko-kulturno društvo* (*Deutscher Wirtschaft- und Kulturverein*). Pobuda za ustanovitev društva je prišla s strani nemških visokošolcev v Srbiji. Poskus pa je zaradi pritiskov oblasti in omejevanja društvenega življenja nemške manjšine v Kraljevini SHS propadel.

Drugi poskus je bil izveden 20. junija 1920, ko je bil po dolgih pogajanjih z državnimi oblastmi v Novem Sadu ustanovljen *Švabsko-nemški kulturbund* (*Schwäbisch-deutscher Kulturbund*).²¹

Nemci so po nekaj poskusih in številnih popravkih društvenega statuta od notranjega ministra Svetozarja Pribičevića dobili dovoljenje za delovanje in se združili pod geslom Georga Graßla *Zvestoba državi in narodu* (*Staatstreue und Volkstreue*). Za prvega predsednika organizacije je bil izvoljen novosadski Nemec Josef Menrath, za generalnega sekretarja Georg Graßl. Glavna naloga nemške krovne organizacije v Kraljevini SHS je bilo izoblikovanje šolskega programa, ki bi ustrezal zahtevam nemške manjšine. *Švabsko-nemški kulturbund* je bil ustanovljen kot nepolitična organizacija, zato so k svojim dolžnostim in ciljem lahko šteli le izobraževalno dejavnost, kulturna srečanja, ustanavljanje knjižnic in socialno skrb. Naloga krovne organizacije naj bi bila načrtovanje, izvajanje in nadzor nemškega družbenega življenja v Kraljevini SHS. Pri tem so Nemci v

²⁰ Winkler, *Statistisches Handbuch der europäischen Nationalitäten*, str. 211, 212; Ferlež, *Prebivalstvo Maribora 1848–1991*, str. 109; Zajšek, *Nemška evangeličanske skupnost v Mariboru 1862–1945*, str. 102; Jenuš, *Mariborski Nemci v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev*, str. 393.

²¹ Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941*, str. 98; Zorn, *Koroški Slovenci v prvi avstrijski republiki*, str. 192–196; Jenuš, *Mariborski Nemci v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev*, str. 378; Gelt, *Vpliv Kulturbunda na nemška društva v Mariboru (1930–1939)*, str. 13, 21–30.

celotni Kraljevini SHS nastopili enotno. Ustanovitev *Švabsko-nemškega kulturbunda* pa ni požela pozitivne reakcije pri vseh Nemcih, ki so živeli na Slovenskem. Ustanovitve se je sicer udeležil mariborski advokat Ernst Mrawlag, ki se je zavzemal za enoten nastop Nemcev. Prva krajevna skupina *Švabsko-nemškega kulturbunda* je bila ustanovljena v Kočevju in nato še v Mariboru. Vendar je bilo delo *Švabsko-nemškega kulturbunda* leta 1924 za kratek čas prekinjeno.²² V tridesetih letih se je namreč nemška manjšina na Spodnjem Štajerskem srečevala s številnimi kršitvami njihovih manjšinskih pravic, k čemur sta nedvomno pripomogla revanšizem in načelo recipročnosti, ki je obveljalo po porazu v koroškem plebiscitu iz leta 1920.²³

Kljub revanšizmu pa je treba poudariti, da so Nemci v Mariboru uspeli obdržati izjemno pomembno družbeno vlogo, zato delovanje *Švabsko-nemškega kulturbunda* ni povsem zamrlo in se je zlasti v začetku tridesetih let prejšnjega stoletja ponovno okrepilo. Slednje je mogoče pripisati dejstvu, da so bila nemška društva deležna izdatne pomoči iz tujine, podporo so namreč dobila iz Nemčije in Avstrije, kjer sta kljub ukinitvi v Kraljevini Jugoslaviji društvi *Südmark*²⁴ in *Deutscher Schulverein*²⁵ delovali nemoteno.

²² »Zur auflösung des Schwäbisch-deutschen Kulturbundes«, *Cillier Zeitung*, št. 24. april 1924, št. 33, 2; Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941*, str. 98; Zorn, *Koroški Slovenci v prvi avstrijski republiki*, str. 192–196.

²³ »Zur auflösung des Schwäbisch-deutschen Kulturbundes«, *Cillier Zeitung*, št. 24. april 1924, št. 33, str. 2; Cvirn, *Nemci na Slovenskem (1848–1941)*.

²⁴ Društvo *Südmark* je bilo ustanovljeno leta 1889 v Gradcu z namenom podpore in okrepitve nemštva na mejnih področjih avstro-ogrske monarhije in za krepitev nemških rojakov v izpostavljenih narodnostno mešanih območjih. Osnovo za nastanek društva *Südmark* je dalo leta 1880 ustanovljeno društvo *Deutscher Schulverein*. Posebno aktivni sta bili društvi na območjih Češke, Moravske, na avstrijskem oziroma nemškem delu Šlezije, v Galiciji, Bukovini, na Spodnjem Štajerskem in tudi na območju Primorske ter na Tirolskem. Društvo *Südmark* se je pri tem usmerilo na delovanje v ruralnih predelih avstrijskih dežel, kjer je posebej izstopalo kolonizacijsko delo, saj so z naseljevanjem nemških družin v narodnostno mešana območja spreminjali nacionalno strukturo podeželja in širili 'nemški značaj' dežel.

Barta, Bell, *Geschichte der Schutzarbeit am deutschen Volkstum*, str. 14–20; Judson, *Guradians of the Nation*, str. 101, 102.

²⁵ Društvo *Deutscher Schulverein* je bilo ustanovljeno 13. maja 1880 na Dunaju z namenom zaščititi Nemce v narodnostno mešanih območjih monarhije. Ob ustanovitvi je društvo svoje delovanje opredelilo kot delo v prid ustanavljanju nemških šol na območjih, kjer nemških javnih šol zaradi stroškov država ni hotela ustanoviti. Do konca leta 1880 je društvo imelo že 22.000 članov, ki so bili med vsemi sloji prebivalstva; politiki, pesniki, slikarji, uradniki itd. Do leta 1889 je društvo imelo že 1.128 podružnic.

Društvo *Deutscher Schulverein* je postalo zgled za ustanovitev drugih nemško nacionalnih organizacij, ki so skrbele za krepitev nemštva v Evropi. Leta 1881 so v Berlinu ustanovili društvo *Allgemeiner Deutscher Schulverein*, v habsburški monarhiji pa izstopa leta 1889 v Gradcu ustanovljeno društvo *Südmark*. Tudi samo krovno društvo je

Mariborska nemška društva so namreč uspela ohraniti stike z bratskimi društvi v Avstriji in Nemčiji, o čemer nam priča arhivsko gradivo, ohranjeno v Pokrajinskem arhivu v Mariboru. Zelo dobro se to sodelovanje kaže ob 75. obletnici ustanovitve *Nemškega moškega pevskega društva Maribor*, ki je prejemale številne dopise in čestitke nemških društev z območja nekdanje habsburške monarhije in tudi nemških dežel, v katerih so izražali simpatije in pripravljenost pomagati.²⁶ Tone Ferenc je menil, da so nemška društva na Slovenskem zraven vabil in podpornih pisem zlasti v tridesetih in štiridesetih letih bila deležna tudi izdatne finančne pomoči. Sredstva naj bi tako prejemale preko bančnega računa, ki je bil odprt pri nemškem hranilnem in bančnem društvu na Ptuj.²⁷

Na nek način 'pozitivno' je na delovanje nemških organizacij v začetku tridesetih leti vplivala svetovna gospodarska kriza iz leta 1929. Slednja je Kraljevino Jugoslavijo sicer zadela z rahlo zamudo šele v letu 1930, a je za Nemce povzročila odločilen obrat. Zaradi finančne krize sta se namreč francoski in britanski bančni sistem pričela zapirati, Jugoslovani pa so se postopoma pričeli od njiju oddaljevati. Tako je po letu 1931 prišlo do ponovnega, sicer kratkotrajnega, razcveta *Švabsko-nemškega*

v posameznih avstrijskih deželah dobilo svoje podružnice. V čeških deželah: Deutscher Böhmerwaldbund, Bund der Deutschen in Böhmen, Bund der Deutschen in Nordmähren, Bund der Deutschen in Südmähren, v avstrijskih deželah: Bund der Deutschen in Niederösterreich, v Galiciji: Verein der christlichen Deutschen in Galizien in na Tirolskem: Tiroler Volksbund. Po veliki vojni je bilo leta 1925 ustanovljeno društvo Verein für das Deutschtum im Ausland, v katerega so se zaradi ukinjanja oziroma prepovedi njihovega delovanja združile nekdanje podružnice, razen društva Südmark.

Barta, Bell, *Geschichte der Schutzarbeit am deutschen Volkstum*, str. 14–20; Judson, *Guradians of the Nation*, str. 16–18.

²⁶ PAM, fond Nemško moško pevsko društvo Maribor, AŠ 1, Ovoj 1.1.7 – Razni dopisi 1922, Čestitka Knittelfelder Sängerverein ob 75. letnici delovanja Nemškega moškega pevskega društva Maribor, 3. februar 1922; PAM, fond Nemško moško pevsko društvo Maribor, AŠ 1, Ovoj 1.1.7 – Razni dopisi 1922, Čestitka Wildoner Männergesangsverein ob 75. letnici delovanja Nemškega moškega pevskega društva Maribor, 3. februar 1922; PAM, fond Nemško moško pevsko društvo Maribor, AŠ 1, Ovoj 1.1.7 – Razni dopisi 1922, Čestitka Akademischer Gesangsverein in Wien ob 75. letnici delovanja Nemškega moškega pevskega društva Maribor, 4. februar 1922; PAM, fond Nemško moško pevsko društvo Maribor, AŠ 1, Ovoj 1.1.7 – Razni dopisi 1922, Čestitka Leobner Männergesangsverein ob 75. letnici delovanja Nemškega moškega pevskega društva Maribor, 4. februar 1922; PAM, fond Nemško moško pevsko društvo Maribor, AŠ 1, Ovoj 1.1.7 – Razni dopisi 1922, Čestitka Deutscher Sängerverein Straß ob 75. letnici delovanja Nemškega moškega pevskega društva Maribor, 4. februar 1922; PAM, fond Nemško moško pevsko društvo Maribor, AŠ 1, Ovoj 1.1.7 – Razni dopisi 1922, Čestitka Männer-Gesangs-Verein 'Liederkrantz' Franzensbad ob 75. letnici delovanja Nemškega moškega pevskega društva Maribor, 6. februar 1922.

²⁷ Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945*, str. 89, 90.

kulturbunda.²⁸ Pod vodstvom gradbenega tehnika Rudolfa Holzerja je mariborska krajevna skupina *Švabsko-nemškega kulturbunda* pričela z organizacijo mladinskega gibanja. Društvo je tako v tem času organiziralo plesne tečaje, večere, izlete in predavanja, in sicer z namenom okrepiti nemško kulturo.²⁹ Posebno se je to poglobilo po letu 1933, ko je oblast v Nemčiji prevzel Adolf Hitler, ki je pomenil korenito spremembo nemške zunanje politike.³⁰ Postopoma je Nemčija pričela sklepati gospodarske in politične sporazume ne le z Italijo, ampak tudi vse številnejšimi državami v svoji neposredni soseski. V obdobju, ko je vlado vodil Milan Stojadinović, med junijem 1935 in februarjem 1939, je tako prišlo do postopnega približevanja in pomembnejših gospodarskih pogodb, ki so povečale nemški vpliv v državi.³¹ Kljub vsemu pa je zanimivo, da je delovanje *Švabsko-nemškega kulturbunda* ravno v tem času zamrlo in je bilo društvo 15. oktobra 1935 s sklepom banske uprave ukinjeno.³² Kot razlog za ukinitvev so jugoslovanske oblasti navedle prekoračitev pooblastil oziroma kršitev statuta, ki je *Švabsko-nemškemu kulturbundu* nalagal, da je svoje delovanje omejil izključno na kulturno področje.^{33,34}

²⁸ V Dravski banovini je bilo po letu 1931 ustanovljenih pet krajevnih skupin *Švabsko-nemškega kulturbunda* s sedeži v Celju, na Ptuju, v Kočevju, v Ljubljani in v Mariboru. K tem 'krovnim' organizacijam so se mo leta 1935 pridružili še manjši krajevni odbori v posameznih, zlasti spodnještajerskih krajih.

Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941*, str. 56.

Glej tudi: Gelt, *Vpliv Kulturbunda na nemška društva v Mariboru (1930–1939)*, str. 99.

²⁹ Žnidarič, *Do pekla in nazaj*, str. 38–42; Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941*, str. 28–36, 56; Čoh, *Maribor v času druge svetovne vojne*, str. 496.

³⁰ Križman, *Vanjska politika jugoslovanske države 1918–1941*, str. 83–87.

³¹ Fischer, *Slovenska novejša zgodovina*, str. 412, 413.

³² »Ortsgruppe Maribor des Schwäbisch-deutschen Kulturbundes aufgelöst«, *Marburger Zeitung*, 20. oktober 1935, str. 5.

³³ Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941*, str. 98; Zorn, *Koroški Slovenci v prvi avstrijski republiki*, str. 192–196; Jenuš, *Mariborski Nemci v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev*, str. 378; Gelt, *Vpliv Kulturbunda na nemška društva v Mariboru (1930–1939)*, str. 13, 21–30.

³⁴ Povod za ukinitvev *Švabsko-nemškega kulturbunda* je bilo politično udejstvovanje krajevnih odborov le-tega v začetku tridesetih let prejšnjega stoletja. Posebno po letu 1933, ko je v Nemčiji oblast prevzel Adolf Hitler. Zaradi tradicionalne navezanosti Republike nemške Avstrije na Nemčijo, je bilo vprašanje nemške okupacije v bistvu neizbežno. Avstrijski veleposlanik v Kraljevini Jugoslaviji, Heinrich Orsin Roesenberg, je v poročilu junija 1934 omenil, da se je vzdušje v Kraljevini Jugoslaviji spreminjalo in je prihajalo do vse glasnejših agitacij oziroma nacionalsocialistične propagande krajevnih skupin *Švabsko-nemškega kulturbunda*, ki so odkrito pozdravljale nemške načrte po priključitvi Avstrije nacističnemu svetu. Avstrijska veja Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei (dalje: NSDAP) si je v svojem programu zapisala: Prezemem oblasti v Avstriji štejemo h glavnim nalogam avstrijske nacionalsocialistične stranke /.../ Opravičene so vse metode dela, da

Po ukinitvi delovanja *Švabsko-nemškega kulturbunda* s strani jugoslovanskih oblasti se je borbenost Nemcev na Slovenskem le še povečala. Njihovo delovanje se je tako premaknilo v ilegalo in je pričelo slediti načelu *Ein Volk, ein Führer (En narod, en vodja)*. Slednje pa ni pomenilo le ideološkega navezovanja, ampak tudi materialno navezovanje na nacistično Nemčijo.³⁵ Zaradi prepovedi delovanja *Švabsko-nemškega kulturbunda* je vlogo posrednika med vodstvom *Švabsko-nemškega kulturbunda* s sedežem v Novem Sadu in slovenskimi Nemci prevzelo *Nemško moško pevsko društvo Maribor*. Slednje je sprejelo vabilo za včlanitev v *Nemško pevsko zvezo (Deutscher Sängerbund)*.³⁶ To navezovanje stikov v obdobju po letu 1935 ni bilo 'težko' in ga jugoslovanske oblasti tudi niso smele preprečevati. Nemčija je namreč v tem času postala glavni gospodarski partner Kraljevine Jugoslavije in je ponujala ugoden odkup njenih pridelkov, saj si je od tega obetala, da bo postopoma izrinila francoski in britanski kapital in dolgoročno uspela v državah pridobiti tudi na političnem vplivu. S pomočjo trgovskih sporazumov v letih 1934 in 1936 ji je to dejansko tudi zelo dobro uspevalo. V času Stojadinovićeve oblasti je svoj uvoz v Kraljevino Jugoslavijo uspela povečati na 26,7 odstotka, to pa je bilo v primerjavi z letom 1935, ko je uvoz znašal 'le' 16,2 odstotka, porast za več kot 10 odstotkov.³⁷

Zahvaljujoč gospodarskemu sodelovanju in odvisnosti od Nemčije so tudi mariborski Nemci postopoma ponovno pričeli izkoriščati možnosti za legalno delovanje. Februarja 1937 je bil, kot ugotavlja Mateja Čoh, ustanovljen nemški statistični urad, njegova naloga pa je bilo podajanje ocen političnega stanja v Kraljevini Jugoslaviji. Prav tako so zbirali statistične podatke o Nemcih v Kraljevini Jugoslaviji.³⁸ Metka Gelt ugotavlja, da se je

dosežemo ta svoj glavni cilj. To načelo pa je našlo svoje simpatizerje tudi med slovenskimi Nemci. V avstrijski diplomatski noti so kot glavne zagovornike navajali mariborskega odvetnika Lotharja Mühleisena, celjskega evangeličanskega pastorja Johanna Barona, mariborskega odvetnika Leona Gonzania in celjskega odvetnika Fritza Zangerja. Slednje in pa odkrito odobravanje Dolfusovega puča so slovenske pripadnike *Švabsko-nemškega kulturbunda* v očeh jugoslovanske oblasti napravili izjemno nezaželen družbeni element. Prim: Kreihbaumer, *Die großen Erzählungen der Politik*, str. 700–702; Gelt, *Vpliv Kulturbunda na nemška društva v Mariboru (1930–1939)*, str. 39.

³⁵ Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941*, str. 110–120; Gelt, *Vpliv Kulturbunda na nemška društva v Mariboru (1930–1939)*, str. 100.

³⁶ PAM, fond Nemško moško pevsko društvo Maribor, AŠ 1, Ovoj 1.1.7 – Razni dopisi 1936, Pismo Nemškemu moškemu pevskemu društvu Maribor iz Novega Sada, 9. september 1936; glej tudi: Gelt, *Vpliv Kulturbunda na nemška društva v Mariboru (1930–1939)*, str. 103.

³⁷ Križman, *Vanjska politika jugoslovanske države 1918–1941*, str. 83–87; Gelt, *Vpliv Kulturbunda na nemška društva v Mariboru (1930–1939)*, str. 39.

³⁸ Čoh, Maribor v času druge svetovne vojne, str. 496.

od ukinitve *Švabsko-nemškega kulturbunda* število tako imenovanih 'turiističnih' obiskov avstrijskih in nemških državljanov na Slovenskem močno povečalo, o čemer so pričali tudi številni zapisi v slovenskih in nemških časopisih. Pri tem pa se glede na gospodarsko korist seveda niso spraševali o vzrokih ali ciljnih teh obiskov, ampak so predvsem gledali na pozitivno finančno plat rasti v turizmu in gospodarstvu.³⁹ Slednje pa se je zelo hitro pokazalo kot krinka za dejanske nemške oziroma nacistične cilje.

Vse te akcije so imele namen ugotoviti javno in politično klimo v kraljevini Jugoslaviji, saj je nacistična politika pod Hitlerjevim vodstvom že od prevzema oblasti leta 1933 sledila načrtu združitve sprva Avstrije v Nemčijo in nato razširitve tega vpliva na vse dežele z nemškim življenjem. In ravno Nemci v najrazličnejših delih Evrope, zaradi mednarodnih pogodb ločeni od matične države, so bili izjemno močen zagovornik Hitlerjevih idej. Priključitev ali tako imenovani *Anschluß* Avstrije k nacistični Nemčiji je bil izveden 12. in 13. marca 1938. Nemci v Kraljevini Jugoslaviji in predvsem tudi na mariborskem območju so ga bučno pozdravili.⁴⁰

»Zaradi priključitve Avstrije k Nemčiji je med jugoslovanskimi Nemci nastala agresivnost in neupoštevanje zakonov, ki ogrožajo mir in delo v Kraljevini Jugoslaviji. Ministrstvo razpolaga s podatki, ki brez dvoma dokazujejo aktivno delovanje NSDAP v naši državi. Delovanje nacionalsocialistične stranke obsega zalaganje jugoslovanskih Nemcev s knjigami, časniki in ostalimi spisi, ki imajo nacionalsocialistično vsebino. Ta besedila vsebujejo poročila o slabem stanju jugoslovanskih Nemcev, propagirajo ideologijo, ki je v nasprotju z jugoslovanskimi zakoni in ki jih zaradi tega moramo onemogočiti.«⁴¹

V javnosti so se pričeli pojavljati nacistični kljukasti križi, vzkliki 'Heil Hitler', zastave itd. To odkrito izkazovanje ali bolje identificiranje z nacističnimi idejami je kljub gospodarskemu sodelovanju povzročilo reakcijo Ministrstva za notranje zadeve v Beogradu, ki je banovinskim nameščencem posredovalo gornjo brzojavko in s 1. aprilom 1938 pričelo omejevati poti v avstrijske dežele, kamor so jugoslovanski Nemci množično odhajali na nacistične manifestacije. Prepoved, objavljena 1. aprila, je dejansko bila

³⁹ »Eine erfreuliche Entwicklung unseres Fremdenverkehrs«, *Marburger Zeitung*, 28. april 1935, str. 2; »Tujski promet bo živahen«, *Slovenec*, 5. maj 1936, str. 4; prim.: Gelt, *Vpliv Kulturbunda na nemška društva v Mariboru (1930–1939)*, str. 102.

⁴⁰ »Nemci zasedli Avstrijo«, *Slovenski gospodar*, 16. marec 1938, str. 1; »Hitler priključil Avstrijo Nemčiji«, *Slovenski gospodar*, 16. marec 1938, str. 1; »Gospodarska združitev Avstrije z Nemčijo«, *Slovenski gospodar*, 23. marec 1938, str. 1; »Avstrija je postala nemška Ostmarka«, *Slovenski gospodar*, 8. junij 1938, str. 1; glej tudi: Ardel, *Die Sozialdemokratie und der 'Anschluß'*, str. 60–68.

⁴¹ Böhm, *Die Deutsche Volksguppe in Jugoslawien 1918–1941*, str. 270, 271.

objavljena le dva dni pred uradnim obiskom nemškega kanclerja Adolfa Hitlerja v Gradcu, kamor je pripotoval 3. aprila. Vendar v svojem poskusu omejevanja 'stikov' jugoslovanskih Nemcev z nacistično ideologijo Kraljevina Jugoslavija ni bila pretirano uspešna. Zastavlja se celo vprašanje, koliko je 'pasivnost' represivnih organov, ki bi lahko preprečili ilegalne prehode meja, bila s strani uradne politike tolerirana. Slednje poudarjam zaradi govora Adolfa Hitlerja v Gradcu, ko se je zahvalil sosednjim državam (Italiji, Madžarski in Jugoslaviji) za njihovo 'prijateljstvo': »Srečni smo, da nam ni bilo treba se napram sosedom vojaško zavarovati.«⁴² Ravno ta pasivnost ali na nek način neopredeljenost pa je Kraljevino Jugoslavijo oziroma javno mnenje spremljala tudi po izbruhu druge svetovne vojne leta 1939. Javnost vojne seveda ni pozdravljala, a bi lahko rekli, da je bila do nje indiferentna. Šele v letu 1940 in 1941 je do vojne vihre postala bolj dovzetna, ko je postajalo jasno, da ne bo trajala le nekaj mesecev in se je vse bolj bližala tudi Kraljevini Jugoslaviji.

»Okrog nas divja v tolikih državah boj in vojna. Razdejanja, izgube človeških življenj in ljudskega imetja, grozote trpljenja in bolečin so strašne, nepopisne. Mi smo doslej srečno hodili mimo grozeče nevarnosti. Dasi so nastopali težki dnevi draginje, brezposelnosti, negotovosti: vendar so naši domovi še celi in neporušeni, družine neraztrgane, življenje kolikor toliko znosno.«⁴³

S temi besedami je lavantinski škof dr. Ivan Jožef Tomažič 11. februarja 1941 v postnem pastirskem listu strnil svoje misli okoli svetovne vojne, ki je tedaj divjala po Evropi in svetu in ki so ji Slovenci tedaj po njegovem mnenju po čudežu uspeli ubežati.⁴⁴ Kljub vsemu pa se je realnost hitro spremenila, saj sta predsednik vlade Dragiša Cvetkovič in jugoslovanski zunanji minister Aleksandar Cincar – Marković 25. marca 1941 na Dunaju podpisala pristop Kraljevine Jugoslavije k trojnemu paktu. Kraljevina Jugoslavija je s tem klonila pritiskom nacističnega bloka in se s pristopom k trojnemu paktu poskušala rešiti pred zasedbo, a je podpis pristopa v Jugoslaviji povzročil različne reakcije. Kljub pristopu so se dogodki odvijali v nasprotju s pričakovanji vrha države. Ljudske množice namreč niso pozdravile, da je Jugoslavija pokleknila pred nacisti in pričeli so se

⁴² »Nemški kancler v Gradcu«, *Slovenski gospodar*, 6. april 1938, str. 1.

⁴³ *Oglasnik lavantinske škofije za leto 1941*. Maribor 1941, str. 18, 19; Janežič, *Škof dr. Ivan Jožef Tomažič*, str. 125.

⁴⁴ *Oglasnik lavantinske škofije za leto 1941*, str. 19; Janežič, *Škof dr. Ivan Jožef Tomažič*, str. 125.

nemiri.⁴⁵ Da se pripravljajo nemiri in upor proti jugoslovanski oblasti, so mariborski Nemci izvedeli že na dan podpisa pristopa k trojnemu paktu in so takoj pričeli z zaščito svoje lastnine. V noči s 26. na 27. marec 1941 je bil izveden državni udar, ki je na oblast postavil osemnajstletnega prestolonaslednika Petra Karadžorđevića. Kralj Peter II. je prevzel oblast in sestavo vlade zaupal generalu Dušanu Simoviću.⁴⁶ Mariborski oziroma lavantinski škof Tomažič je kralju v brzobjavki izrekel čestitke ob prevzemu kraljevih časti.⁴⁷

»/.../ Ko Vaše Veličanstvo prevzema kraljevsko oblast v svoje roke, Vam izraža Lavantinski škof v Mariboru s svojo duhovščino in vernim ljudstvom najhomagijalnejšo vdanost, pokorščino, ljubezen. Vsemogočni Bog čuvaj in blagoslavljaljaj Vaše Veličanstvo, Vaš kraljevi dom in Kraljevino Jugoslavijo /.../.«⁴⁸

Na dan množičnih demonstracij v Mariboru, 27. marca 1941, so Nemci 'izginili' z mariborskih ulic in nekateri, v skladu z opozorili nemških organizacij iz tujine, so tudi prebegnili v tujino.⁴⁹ Že 4. aprila 1941 so se nad Mariborom pričela pojavljati prva nemška izvidniška letala, ki so kazala, da pred mestom ni bila svetla prihodnost. Zaradi splošne napetosti je prišlo

⁴⁵ Žnidarič, Maribor med okupacijo in narodnoosvobodilnim bojem, str. 415, 416; Čoh, Maribor v času druge svetovne vojne, str. 497.

⁴⁶ »Živel kralj Peter II. Živela Jugoslavija«, *Slovenski gospodar*, 2. april 1941, str. 1; »Kralj Peter II. prevzel kraljevsko oblast«, *Slovenski gospodar*, 2. april 1941, str. 2; »Nova vlada in ljudsko navdušenje za kralja, domovino in vojsko«, *Slovenski gospodar*, 2. april 1941, str. 2; »Odmev nastopa kralja Petra II. v Mariboru«, *Slovenski gospodar*, 2. april 1941, str. 2–3; Fischer (ur.), *Slovenska novejša zgodovina*, str. 414–416.

⁴⁷ 30. marca 1941 je v mariborski stolni cerkvi škof Tomažič kralju v čast daroval slovesno mašo, ki so se je udeležili tudi predstavniki mariborskih uradov in mariborske oblasti. Škof Tomažič je v posebni številki *Oglasnika lavantinske škofije za cvetno nedeljo*, 6. aprila 1941, napovedal, da naj bi se v vseh župnijskih cerkvah po slavnostnih mašah, ki naj bi se darovale kralju v čast, izvedle zahvalne pesmi z molitvijo. Vendar je njegove načrte prekrizala vojna. Škof Tomažič je v vojnem času uspel ohraniti trezno glavo in je razmere v državi in možne posledice zanjo zelo dobro ocenil. Tako se je škof Tomažič marca 1941 odločil, da so vsi bogoslovci, ki so diakonat prejeli pred nedeljo 29. marcem 1941 in so bili tako predvideni za mašniško posvečenje, slednjega prejeli na cvetno nedeljo 6. aprila 1941. Škof Tomažič je tako mašniško posvečenje 11 novomašnikom: Mateju Krofu, Feliksi Podpečanu, Marijanu Pozniku, Francu Puncerju, Janku Strašku, Simonu Črešniku, Antonu Drogenik, Stanku Gunglu, Karolu Požunu in Francu Zupanu. Francu Petku pa je tedaj podelil diakonat. Slednje je bilo za škofijo izjemnega pomena, saj je bilo med vojno posvečenih le 5 duhovnikov.

Oglasnik lavantinske škofije za leto 1940, str. 109, 110; Ribař, Nacistični ukrepi zoper duhovščino lavantinske škofije 1941–1945, str. 50.

⁴⁸ *Oglasnik lavantinske škofije za leto 1941*, str. 28.

⁴⁹ Čoh, Maribor v času druge svetovne vojne, str. 497.

do številnih mobilizacij in vpoklicev rezervistov v jugoslovansko vojsko. Slednjim so se mariborski Nemci seveda spretno izmikali.⁵⁰

Na cvetno nedeljo, 6. aprila 1941, se je brez vojne napovedi pričel napad na Kraljevino Jugoslavijo.⁵¹ Nacistični vojni aparat je invazijo na Kraljevino Jugoslavijo pričel z bombardiranjem glavnega mesta Beograda ter tudi glavnih prometnih poti. Sočasno s temi manevri pa se je odprla fronta tudi na jugoslovanski severni meji. Iz 'okupirane' Avstrije so namreč enote 2. armade pričele prodirati na slovenska tla. Nemški napad je kot prve zadel kraje Spodnje Štajerske in tudi Prekmurja. Z avstrijske Štajerske in Koroške so že prvi dan na slovensko ozemlje pričele prodirati enote sil osi.⁵² Razmeroma hitro jim je uspelo zavzeti Gornjo Radgono, kjer so skozi okno ustrelili župnika Martina Gaberca. Svojo pot so nadaljevali proti Mariboru in Ptujju. Kljub 'presenečenju' nad napadom domnevnega zaveznika so se jugoslovanske vojaške sile hitro formirale in se poskušale zoperstaviti nacističnemu 'vojnemu stroju.' Vendar so enote 7. jugoslovanske armade razmeroma hitro ugotovile brezizhodnost položaja in so se pričele umikati. V Mariboru so tako 7. aprila 1941 v popoldanskih urah razstrelili vse tri mostove čez reko Dravo.⁵³ Maribor in Ptuj sta padla 8. aprila;⁵⁴ 11. aprila so z zasedbo Celja in Brežic pod svojo oblast spravili že celotno Dravsko banovino. Kapitulacija jugoslovanske vojske je sledila 17. aprila 1941, s tem pa je območje Spodnje Štajerske prešlo v roke nacistične oblasti. Sprva je bila ta oblast vojaška, kar pa naj bi se po tednu dni spremenilo.⁵⁵

Nacistična vojaška oblast pri napredovanju v prvih dneh po okupaciji ni imela velikih težav. Nacistična vojska si je po dveh letih vojne nabrala dovolj izkušenj, da je bila na morebitna presenečenja dobro pripravljena. Dodatno pa jim je bilo v prid dejstvo, da so imeli v Kraljevini Jugoslaviji, posebno na območju Spodnje Štajerske, vzpostavljeno izjemno dobro

⁵⁰ Žnidarič, Maribor med okupacijo in narodnoosvobodilnim bojem, str. 415, 416.

⁵¹ »Nemčija začela vojno z Jugoslavijo«, *Slovenski gospodar*, 9. april 1941, str. 2.

⁵² Karner, *Die Steiermark im Dritten Reich 1938–1945*, str. 25.

⁵³ Mikuš, *Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji*, str. 32–40; Fischer, *Slovenska novejša zgodovina*, str. 579, 580; glej tudi: Čoh, Maribor v času druge svetovne vojne, str. 499.

⁵⁴ »Die Machtübergreifung in Marburg«, *Marburger Zeitung*, 9. april 1941, str. 1; »Die deutschen Soldaten in Marburger Stadtbild«, *Marburger Zeitung*, 10. april 1941, str. 5; »Marburg im Spiegel der jüngsten Ereignisse«, *Marburger Zeitung*, 11. april 1941, str. 5. O dogajanju v Mariboru leta 1941 glej: Lamprecht, *Dogodki, ki so zaznamovali Maribor leta 1941 v luči Marburger Zeitung*, str. 15.

⁵⁵ Ribař, *Nacistični ukrepi zoper duhovščino lavantinske škofije 1941–1945*, str. 46; Grieser-Pečar, Škof Ivan Tomažič med drugo svetovno vojno, str. 302; Žnidarič, *Do pekla in nazaj*, str. 54, 65.

mrežo informatorjev, ki so za vojaško-obveščevalno službo priskrbeli potrebne informacije. V teh okoliščinah se je kazala vrednost nemškega kulturbunda. Člani mariborskega *Švabsko-nemškega kulturbunda* so namreč preko ilegalnih radijskih postaj vzdrževali stalne stike z nemškimi vojaškimi enotami. Le dan po začetku napadov na Kraljevino Jugoslavijo je mariborskega podžupana Franja Žebota obiskal pokrajinski vodja *Švabsko-nemškega kulturbunda* za Dravsko banovino Hans Baron ter ga pomenljivo opozoril, da bi bilo v izogib žrtvam med Jugoslovani modro, če bi slovenske oblast v Mariboru sodelovale z nacistično oblastjo. Žebot naj bi tako »/.../ odgovarjal za sleherno žrtev med mariborskimi Nemci« in da »/.../ bodo za vsakega ubitega Nemca ustrelili deset Slovencev«. ⁵⁶ Za potrebe vzdrževanja reda in miru je Baron od Žebota zahteval, da je enotam tedaj še slovenske oziroma jugoslovanske policije dodelil moštvo *Švabsko-nemškega kulturbunda*. Žebot se je z Baronovo zahtevo seveda strinjal. Nemci so tako na ukaz *Švabsko-nemškega kulturbunda* pričeli še pred uradno vzpostavitev civilne uprave razoroževati jugoslovansko vojsko ter prevzemati posle v magistratu. ⁵⁷ Vendar je slednje bila le predhodnica dejanske nacistične oblasti, ki so jo uvedli mariborski Nemci sami. Šef mariborske nemške policije dr. Gerhard Pfimer je tako 12. aprila 1941 ukazal, da je bilo treba do najkasneje 14. aprila zamenjati vse slovenske napise v mestu z nemškimi, da bi mesto ponovno imelo nemški videz. To je bil namreč dan, ko je v mesto iz Gradca pripotoval šef civilne uprave štajerski pokrajinski vodja ali *Gauleiter* dr. Siegfried Uiberreither, ki je tudi formalno pričel z uvajanjem nacistične civilne oblasti. ⁵⁸

Sama podoba mesta se je sicer pričela spreminjati, vendar je slednje potekalo postopoma. Nove oblasti so se v prvem tednu po okupaciji lotile nujnejših opravil. V najkrajšem možnem času je bilo treba zagotoviti preskrbo prebivalstva s hrano in ponovno vzpostaviti prometne komunikacije, ki so jih jugoslovanski vojaki uničili z razstrelitvijo dravskih mostov. Dejansko je dr. Siegfried Uiberreither šele 25. septembra 1941 zahteval, da so se na območju nacistične oblasti ponovno pričela uporabljati nemška krajevna imena. Slednje je tako veljalo tudi za mestne ulice. Pri poimenovanjih so se po večini zgledovali po imenih, ki so bila v uporabi že pred letom 1918. ⁵⁹

⁵⁶ Prim.: Čoh, Maribor v času druge svetovne vojne, str. 499.

⁵⁷ Žnidarič, *Do pekla in nazaj*, str. 57, 58; Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945*, str. 136; Čoh, Maribor v času druge svetovne vojne, str. 499.

⁵⁸ Žnidarič, *Do pekla in nazaj*, str. 64.

⁵⁹ »Die neuen Gassen- und Strassennamen der Stadt Marburg«, *Marburger Zeitung*, 8. avgust 1941, str. 5.

Prav tako pa so mariborske Nemce v časniku *Marburger Zeitung* pozival k temu, da naj se ne bi sramovali svojih nemških priimkov in imen trgovin, podjetij, ki so jim bila v letih po *veliki vojni* s strani jugoslovanske oblasti nasilno odvzeta.⁶⁰

Tabela 1: Preimenovanje mariborskih ulic leta 1941⁶¹

Poimenovanje pred letom 1941	Poimenovanje v času nemške okupacije
Adria Strasse	Prinz Eugen Strasse
Arbeitergasse	Hans Sachs Gasse
Bezenšekgasse	Gabelsberggasse
Dominkušgasse	Bienensteingasse
Duschangasse	Eduard Lind Gasse
Eisenstrasse	Bahngasse
Ferdinandstrasse	Beethovenstrasse
Ferkstrasse	Emanuel Kant Strasse
Gartengasse	Albert Leo Schlagetergasse
Hauptplatz	Adolf Hitler Platz
Hlebogasse	Scheffelgasse
Jelatschitch Gasse	Otto Ernst Gasse
Kersnikgasse	Norbert Jahn Gasse
Kötschergasse	Bartschgasse
Lenan Gasse	Haufgasse
Metelkogasse	Blüchergasse
Magdalenenplatz	Friedrich L. Jahnplatz
Mariengasse	Günter Prien Gasse
Marxgasse	Wolfgang v. Eschenbachgasse
Masarykstrasse	Franz Schubertstrasse
Milkoschitschgasse	Ernst Goll Gasse
Parmagasse	Brahmsgasse
Pfarrhofgasse	Ottokar Kernstock Gasse
Schaffnergasse	Gaussgasse
Volksgartenstrasse	Taurisker Strasse
Wilsongasse	Luschingasse
Žolger Strasse	Narvik Strasse

⁶⁰ »Volksgenossen«, *Marburger Zeitung*, 16. april 1941, str. 5.

⁶¹ »Die neuen Gassen- und Strassenamen der Stadt Marburg«, *Marburger Zeitung*, 8. avgust 1941, str. 5; glej tudi: Lamprecht, *Dogodki, ki so zaznamovali Maribor leta 1941*, str. 21, 22.

Na okupiranem območju Spodnje Štajerske so nacisti uvedli sistem civilne uprave, ki naj bi deželo in prebivalstvo pripravila za dokončno spojitve z nemškim rajhom. To odločitev so Nemci sprejeli že 27. marca, torej le kratek čas po nemirih, ki so izbruhnili v Kraljevini Jugoslaviji. Že tedaj je bil kot bodoči šef civilne uprave za Spodnjo Štajersko določen dr. Siegfried Uiberreither. Slednji je oblast nad Spodnjo Štajersko prevzel na velikonočni ponedeljek, 14. aprila 1941, in v razglasu *Štajerskim možem in ženam* predstavil gnev in staro zamero, ki so jo Nemci gojili do Slovencev. Nemci so Slovencem globoko zamerili, da so se leta 1918 odločili za ustanovitev lastne države in jih krivili, da so bili eden izmed dejavnikov, ki so povzročili, da so stoletne sanje o združitvi nemškega rajha z Jadranom propadle. Nemci so kar najhitreje hoteli obračunati z nenemškim prebivalstvom in jugoslovanskimi oblastnimi strukturami. Poseben gnev so gojili do slovenskih duhovnikov lavantinske škofije, med njimi predvsem do dr. Antona Korošca, ki je bil eden izmed protagonistov boja za narodno emancipacijo slovenskega naroda. Slovensko duhovščino so obtoževali, da je sodelovala pri razdiranju avstro-ogrške monarhije in je Slovence hujskala v podporo *Majniški deklaraciji*, ki jo je 30. maja 1917 v avstrijski poslanski zbornici prebral nihče drug kot lavantinski duhovnik dr. Anton Korošec.⁶² Slovensko duhovščino pa je z vidika nacistov dodatno bremenilo tudi dejstvo, da se je Cerkev na slovenskem izrekla za podporo želji Slovencev po narodni emancipaciji, saj se je tedanji ljubljanski škof Anton Bonaventura Jeglič v tako imenovani *Ljubljanski izjavi*⁶³ spomladi leta 1918 izrekel za deklaracijsko in s tem vzpodbudil širitev deklaracijskega gibanja na Slovenskem.⁶⁴

⁶² »Eine südslawische Kundgebung«, *Deutsche Wacht*, 30. maj 1917, str. 1; »Das geöffnete Parlament«, *Marburger Zeitung*, 30. april 1917, str. 1; »Von der Parlamentseröffnung«, *Marburger Zeitung*, 30. april 1917, str. 1, 2; »Die Parlamentseröffnung«, *Marburger Zeitung*, 30. april 1917, str. 5; »Bodimo Avstrijci!«, *Štajerc*, 3. junij 1917, str. 1; »Mi nočemo tujega jarma«, *Štajerc*, 24. junij 1917, str. 1; »Die innere Umgestaltung Österreichs«, *Deutsche Wacht*, 6. junij 1917, str. 1.

O vprašanju nemških reakcij na objavo Majniške deklaracije glej: Gregor Jenuš in Darko Friš, Die reaktion der Deutschen in der Untersteiermark auf die Mai-Deklaration, str. 141–169.

⁶³ Več o ljubljanski izjavi glej: Jurij Perovšek, Majniška deklaracija in deklaracijsko gibanje. V: Fischer (ur.): *Slovenska novejša zgodovina*, str. 158–162.

⁶⁴ Jenuš, Odzivi nemške etnične skupine na Slovenskem na razpad avstro-ogrške monarhije ter njena integracija v Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev, str. 303, 304.

Več o majniški deklaraciji in deklaracijskem gibanju glej: Stavbar, Izjave v podporo Majniške deklaracije – del I, str. 99–106; Stavbar, Izjave v podporo Majniške deklaracije – del II, str. 357–381.

Uiberreither je v svojem govoru, ki ga je imel po prevzemu oblasti aprila 1941, pozval vse Štajerce, ki so se čutili Nemce, da so sodelovali pri čiščenju dežele.

»/.../ *Mi bomo to deželo tako nase navezali, da bo prostor samo za Nemce in Štajerce, ki so se desetletja zvesto in tovariško z ramo ob rami borili s sonarodnjaki, ki so v krvavem sorodstvu in ki so si v zadnjih desetletjih z vsemi vlakni svojega srca želeli priključitev na Nemčijo /.../ In vse drugo, dragi sonarodnjaki, to ne prikrivam, mora ven.*«⁶⁵

Kljub Uiberreitherjevim grožnjam v nemškem časopisju pa je nemška civilna oblast prebivalstvu v slovenskih časnikih sporočala, da se jim ni bilo treba ničesar bati, saj jim je nemška vojska zagotavljala popolno varnost za njihovo premoženje in osebnost. »*Kdor se ponaša mirno in lojalno, se mu ni treba ničesar bati.*«⁶⁶

Kot sedež Uiberreitherjeve civilne uprave je zaradi bližine deželnega glavnega mesta bil izbran Maribor,⁶⁷ nekdanj nemška trdnjava na Spodnjem Štajerskem. Sedež njegove uprave je bil v prostorih *Državne realne gimnazije* na današnjem Trgu generala Maistra. Uradi šefa nemške nacistične oblasti so šteli le 54 ljudi in so bili organizacijsko 'kopija' državnega namestništva v Gradcu. Ni treba posebno izpostavljati, da je jezik uradov po več kot 23 letih ponovno postal nemški. Problem, s katerim se je Uiberreither srečeval, pa je bil ta, da je na Spodnjem Štajerskem zaradi velikega vala izseljevanja Nemcev iz teh dežel po *veliki vojni* primanjkovalo pristnega, ideološko izurjenega nemškega kadra. Slednje se je zrcalilo v reorganizaciji upravnih območji. Spodnja Štajerska je tako po njegovem prihodu bila upravno ponovno razdeljena. Ustanovljenih je bilo pet podeželskih okrožij za mesta Maribor, Celje, Ptuj, Trbovlje in Brežice. Reorganizacija okrožij in okrajev je Uiberreitherju olajšala delo, vendar pomanjkanja kadra in organiziranosti uradniškega aparata deželnega glavnega mesta Gradec ni mogla zamenjati. Zato je Maribor sedež nacistične civilne oblasti ostal le do 15. novembra 1941, ko je prišlo do selitve le-tega v Gradec. Kljub vsemu je Uiberreithejeva nova civilna oblast vsaj na videz zamenjala vojaško in se

⁶⁵ »Es spricht der Gauleiter«, *Marburger Zeitung*, 15. april 1941, str. 1.

⁶⁶ »Objava za zasedeno jugoslovansko ozemlje«, *Slovenski gospodar*, 9. april 1941, str. 2.

⁶⁷ Maribor je bil zaradi pomanjkanja kadra upravno deljen na dve okrožji. Maribor podeželje in Maribor mesto. Okrožje Maribor mesto je imelo osem okrajev: Radvanje, Studenci, Limbuš, Pobrežje in Hoče na desnem bregu reke Drave ter Maribor center, Kamnica, Košaki na levem bregu.

Prim.: Čoh, Maribor v času druge svetovne vojne, str. 501.

Več o upravni delitvi Maribora po nacistični okupaciji glej v: Žnidarič, *Okupacija in narodnoosvobodilni boj v Mariboru leta 1941–1945*, str. 33–43.

morala lotiti reorganizacije mestne uprave. V vseh mestih so bili postavljeni novi župani, ki so izhajali iz vrst *Švabsko-nemškega kulturbunda* in so bili imenovani kot 'uradujoči župani' (*Amtsbürgermeister*).⁶⁸

Švabsko-nemški kulturbund je v prvih dneh po okupaciji odigral izjemno pomembno vlogo pri zagotavljanju reda in miru v mestu in nacističnim vojaškim enotam predstavljal poseben vir informacij. Člani le-tega so bili v prvih tednih (nekako do 24. aprila 1941) vključeni v okvir policije, ki jo je do 24. aprila vodil dr. Gerhard Pfimer. Prav policija je namreč bila najpomembnejše sredstvo šefa civilne uprave na Spodnjem Štajerskem. Vodil jo je polkovnik Otto Lurker, ki je sicer do aprila 1941 vodil odsek varnostne policije ali tako imenovanega Gestapa v Gradcu.⁶⁹

Čeprav *Švabsko-nemškemu kulturbundu* ni mogoče odrekati, da je igral pomembno vlogo pred in med okupacijo, pa je slednjo po Uiberreitherjevem prihodu formalno zgubil.⁷⁰ Z odredbo šefa civilne uprave Uiberretherja je bila namreč 10. maja 1941 ustanovljena *Štajerska domovinska zveza* (*Steirischer Heimatbund*), ki je bila pravno-formalno ustanovljena kot društvo. Dejansko pa je bil njen pomen globlji. Bila je namreč edina dovoljena politična organizacija, ki je lahko delovala v času druge svetovne vojne v nemškem okupacijskem območju in je veliko svojih članov prevzela ravno iz *Švabsko-nemškega kulturbunda*. Namen *Štajerske domovinske zveze* je bil delovati kot zveza, ki bi novačila simpatizerje nacistične ideologije in na tak način postopoma prerasla v lokalno različico NSDAP. Vendar je treba izpostaviti, da do slednjega ni nikoli prišlo. Njen vodja je postal dotedanjí šef organizacijskega urada v pokrajinskem vodstvu NSDAP za Štajersko, polkovnik Franz Steindel.⁷¹ Da je bil končni cilj ustanovitve *Štajerske domovinske zveze* ustanovitev lokalne skupine NSDAP, je razvidno že iz njene strukture, ki je bila hierarhična. V njenem okviru so bili ustanovljeni posebni odbori in krajevne skupine, ki so delovali kot posamezne celice na lokalni ravni. Mesto Maribor je imelo posebno okrožje *Štajerske domovinske zveze*, njen vodja pa je postal nekdanji 'prvi mož' *Švabsko-nemškega kulturbunda* Josef Klingberg.⁷²

⁶⁸ Ferenc, Okupacijska civilna uprava na Slovenskem in njeno gradivo, str. 31–56.

⁶⁹ Žnidarič, *Do pekla in nazaj*, str. 74; Čoh, Maribor v času druge svetovne vojne, str. 502; Lamprecht, *Dogodki, ki so zaznamovali Maribor leta 1941*, str. 45.

⁷⁰ Žnidarič, *Okupacija in narodnoosvobodilni boj v Mariboru leta 1941–1945*, str. 43.

⁷¹ Žnidarič, *Do pekla in nazaj*, str. 79; Žnidarič, *Okupacija in okupatorjevi ukrepi v Mariboru leta 1941*, str. 78–100; Čoh, Maribor v času druge svetovne vojne, str. 503.

⁷² Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945*, str. 210–218; Žnidarič, *Okupacija in narodnoosvobodilni boj v Mariboru leta 1941–1945*, str. 43–46; Čoh, Maribor v času druge svetovne vojne, str. 505.

Veliko bolj kot sama organizacijska struktura *Štajerske domovinske zveze* pa v oči bode njena članska podoba. V načinu izbire njenih članov se je namreč videl njen pravi namen, in sicer raznarodovanje ali ponemčevanje. V *Štajersko domovinsko zvezo* so lahko pristopile le polnoletne osebe. S podpisom pristopne izjave so bili izpostavljeni postopku ugotavljanja rasne pripadnosti ali rasne čistosti, kakršno so vpeljali *Nürnberški rasni zakoni*, objavljeni 15. septembra 1935. Vsak kandidat za sprejem v *Štajersko domovinsko zvezo* je moral osebno pristopiti pred posebno sprejemno komisijo. Na razgovor je moral prinesiti izpolnjen pristopni obrazec, osebni dokument, krstni list in vso drugo dokazno gradivo, ki je pričalo o tem, da je že pred vojno deloval za 'nemško stvar'. Kandidat je tako bil deležen političnega in hkrati tudi rasnega ocenjevanja.⁷³ Slednjemu so se izognili Nemci, ki so bivali na mariborskem območju že pred vojno in člani *Švabsko-nemškega kulturbunda*. Glede na oceno komisije je bilo kandidatom dodeljeno članstvo. Slednje je lahko bilo začasno ali dokončno. Prav tako pa jim je bila dodeljena barvna legitimacija ali članska izkaznica, ki je predstavljala edino obliko osebnega dokumenta v nemškem okupacijskem območju. Glede na barvo legitimacije je bilo mogoče ugotoviti, ali je bila oseba vredna 'zaupanja' nacistične oblasti. Dokončni člani so tako dobili rdeče legitimacije, medtem ko so osebe na 'preizkušnji' prejele zeleno legitimacijo. Legitimacija oziroma članstvo v *Štajerski domovinski zvezi* je bilo pogoj za pridobitev nemškega državljanstva, ki so ga dobili vsi člani *Štajerske domovinske zveze* oziroma imetniki rdečih legitimacij s stalnim bivališčem na dan 14. aprila 1941 na Spodnjem Štajerskem. Osebe z zelenimi legitimacijami pa so dobile državljanstvo na preklic.^{74, 75}

⁷³ Tone Ferenc ocenjuje, da je večina prebivalstva mariborskega območja sodila v rasno skupino III, za katere so nacistični ideologi menili, da so bili rasno 'oporečni', mešanci. Prim.: Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945*, str. 210–218, 752.

⁷⁴ Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945*, str. 210–218; Žnidarič, *Okupacija in narodnoosvobodilni boj v Mariboru leta 1941–1945*, str. 43–46; Griesser Pečar, *Razdvojeni narod*, str. 33, 34; Čoh, *Maribor v času druge svetovne vojne*, str. 505.

⁷⁵ V okviru *Štajerske domovinske zveze* je delovala tudi posebna mladinska organizacija, ki se je imenovala Nemška mladina (Deutsche Jugend). Po vzoru sorodnega društva iz začetka 20. stoletja *Deutscher Schulverein* je bil glavni namen te organizacije, da bi se lokalno prebivalstvo kar se da zgodaj srečalo z nacistično ideologijo. Tako ne preseneča, da je bil njen osnovni namen »/.../ telesna, duševna in vojaška vzgoja 'spodnještajerske' mladine v duhu nacionalsocializma.«

Žnidarič, *Do pekla in nazaj*, str. 94, 95; Čoh, *Maribor v času druge svetovne vojne*, str. 505.

Veliko bolj kot propagandna dejavnost *Štajerske domovinske zveze*, ki je obsegala prirejanje tečajev nemškega jezika, zborovanj in novačenj, bode v oči sodelovanje članov organizacije pri izvajanju ponemčevanja in raznarodovalnih ukrepov nacistične civilne oblasti. Poudariti je treba, da je nacistična oblast s temi aktivnostmi pričela že pred ustanovitvijo *Štajerske domovinske zveze*, vendar pa tudi, da je bila organizacija ustanovljena ravno zato, da bi v teh akcijah nudila potrebno podporo.⁷⁶

Nacistična oblast je kmalu po prevzemu oblasti pričela s spreminjanjem podobe okupiranega ozemlja. Njeni ukrepi so obsegali tako administrativne ukrepe v smislu spreminjanja imen krajev in ulic, ukinitvev društev in slovenskih oziroma v najširšem smislu jugoslovanskih kulturnih organizacij ter posege v vsakdanje, kulturno in versko življenje, tako je bil 22. aprila 1941 vzpostavljen urad pooblaščenca državnega komisarja za utrjevanje nemštva in ukinitveni komisar. Naloga tega ukinitvenega komisarja je bila, da je razpuščal slovenska društva in organizacije, medtem ko je komisar za utrjevanje nemštva skrbel za zaplembo njihovega premoženja. V Mariboru je tako bilo v prvih tednih okupacije ukinjenih 451 društev in organizacij. Najprej je ukinitvev doletela kulturna, politična, verska in športna društva. Med njimi posebno takšna, ki so, kot ugotavlja Jure Maček, poudarjala krepitev slovenske in jugoslovanske narodne zavesti.⁷⁷ Iz podobnih razlogov so bile ukinitvev deležne tudi slovenske šole. Nacistična oblast je po prihodu v Maribor ukinila vse slovenske šole: 5 gimnazij in učiteljišč, 5 meščanskih šol, 13 strokovnih šol, 23 osnovnih šol, 4 otroške vrtce, kakor tudi bogoslovno šolo in deško semenišče. Skupno je tako bilo ukinjenih 52 slovenskih šol, ki so jih nadomestili z 42 nemškimi šolami. Kako pomembno je bilo imeti v svojih rokah šolstvo, so se lahko slovenski prebivalci Spodnje Štajerske prepričali v desetletjih pred vojno, ko je organizacija *Deutscher Schulverein* s pritiski na slovenske otroke v osnovnih šolah vzgajala bodoče generacije nemških privržencev, 'nemškutarjev'. V času avstro-ogrske monarhije je bilo šolstvo celo vzrok političnih kriz, kot nam dokazuje *celjsko gimnazijsko vprašanje*. Krizo je 22. februarja 1894 sprožila interpelacija dr. Lavoslava Gregoreca, ki je v državnem zboru vložil interpelacijo, v kateri je opisal 'grozljive' razmere na celjski gimnaziji. Razmere je opisal kot nemogoče, saj naj bi profesorski kader bil nadvse

⁷⁶ Žnidarič, *Okupacija in narodnoosvobodilni boj v Mariboru leta 1941–1945*, str. 52.

⁷⁷ Žnidarič, *Do pekla in nazaj*, str. 111–112; Maček, *Ukinitveni komisar za društva, organizacije in združenja na Spodnjem Štajerskem*; Čoh, *Maribor v času druge svetovne vojne*, str. 508.

pristranski ter strogo nemško nacionalen, kar je imelo za posledico, da so slovenski dijaki gimnazijo obiskovali tudi do devet let. Slovenci so zato od Ministrstva za uk zahtevali ustanovitev slovenskih vzporednic na gimnaziji v Celju, česar pa Nemci nikakor niso hoteli dopustiti.⁷⁸ Sočasno s temi aktivnostmi pa sta bila mesto Maribor in Spodnja Štajerska deležna tudi drugih pritiskov, ki so zadevali njeno prebivalstvo. Slednje je namreč bilo izpostavljeno ponemčevalnim in raznarodovalnim ukrepom, katerih posledice so bili množičen beg slovenskega prebivalstva ali aretacije in množične deportacije le-tega.⁷⁹

Prvim aretacijam slovenskega prebivalstva v Mariboru smo bili priča že zelo zgodaj. Le tri dni po zasedbi mesta, v noči na 11. april 1941, je prišlo do prvih akcij proti slovenski intelektualni eliti. V teh akcijah je pomembno vlogo igral *Švabsko-nemški kulturbund*, saj je pripravil sezname oseb, ki so bili nacistični ideologiji nevarni in jih je bilo treba odstraniti. Okoli 300 ljudi je bilo tako v dneh med 11. in 14. aprilom 1941 odpeljanih v vojašnico v mariborskem predmestju Melje, ki je bila aprila 1941 postopoma preoblikovana v nekakšno zbirno taborišče. Med zaporniki so se znašli politični nasprotniki, funkcionarji ukinjenih jugoslovanskih političnih strank, člani Sokola, učitelji in profesorji ter seveda tudi duhovniki.⁸⁰

Ravno duhovniki se zdi so bili pri okupatorju posebno osovraženi, saj so imeli izjemno velik vpliv na slovensko prebivalstvo, zato ne preseneča, da je nacistična oblast poskušala ta vpliv razbiti. Cerkveno jurisdikcijo nad ozemljem Dravske banovine sta pred okupacijo imeli dve škofiji: ljubljanska škofija s sedežem v Ljubljani pod vodstvom škofa Gregorija Rožmana ter lavantinska škofija pod vodstvom škofa Ivana Jožefa Tomažiča s sedežem v Mariboru. Slednje se je v prvih dneh aprila 1941 spremenilo. Celotno

⁷⁸ Avgust Reisman: »Mariborsko šolstvo«, *Jutro*, 26. november 1922, str. 6; Vovko, Učilnice na temni strani meseca, str. 195.

Cvirn, *Trdnjovski trikotnik: politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem*, str. 170–193; Schmidt, *Osnovna šola in osnovnošolska zakonodaja pred sto leti*, str. 9–29; Gabrič, *Šolski sistemi na Slovenskem v 20. stoletju*, str. 238; Gabrič, *Sledi šolskega razvoja na Slovenskem*, str. 20; Maček, *Slovensko meščansko šolstvo po letu 1918 – do sprejetja zakona o meščanskih šolah*, str. 124, 125; Jenuš, *Mariborski Nemci v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev*, str. 238, 239; Jenuš, *Ko je Maribor postal slovenski*, str. 158, 159.

⁷⁹ Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945*, str. 177, 179, 187, 198, 199; Žnidarič, *Do pekla in nazaj*, str. 96.

Za strnjen pregled ukrepov glej tudi: Čoh, *Maribor v času druge svetovne vojne*, str. 505–516.

⁸⁰ Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945*, str. 177, 179, 187, 198, 199; Žnidarič, *Do pekla in nazaj*, str. 96.

območje lavantinske škofije (Štajerska, Mežiška dolina in štiri občine v Prekmurju) je tako prešlo pod nemško oblast.⁸¹

V trenutku okupacije slovenskega ozemlja s strani nemške nacistične oblasti v letu 1941 je lavantinska škofija obsegala obširno ozemlje, ki je bilo razdeljeno na 24 dekanij, 223 župnij in 1 ekspozituro. Zraven matičnega ozemlja je lavantinski škof kot apostolski administrator upravljala tudi 3 župnije sekovske škofije, 2 dekanijski s 13 župnijami iz krške škofije ter 2 dekanijski z 18 župnijami sombotelske škofije. Skupno je tako pod nadzorom mariborskega lavantinskega škofa tedaj bilo 28 dekanij z 257 župnijami in skupno 485 duhovniki. Po okupaciji so Nemci izpod jurisdikcije lavantinskega škofa izvzeli župnije sekovske in krške škofije. Prekmurje pa je bilo vključeno v okvir madžarske okupacijske cone.⁸²

Nacistične oblasti se pri zasedanju ozemlja lavantinske škofije niso držale mednarodnih konvencij in vojnega prava, ki je veljalo za vojne razmere. Kot ugotavlja Miloš Ribař, je okupator odkrito kršil *Pravilnik o zakonih in običajih vojne na kopnem*, ki je bil sprejet že leta 1907. Slednji je namreč določal, da je bila okupacija določenega ozemlja lahko le začasna in da kljub vojnemu stanju okupacijske oblasti niso smele uvajati sprememb, ki bi trajno spreminjale upravno, sodno in zakonodajno podobo zasedenega ozemlja. Posebno se je omenjeni pravilnik izrekal tudi glede ustanov, ki so bile namenjene pastoralnemu delu oziroma bogoslužju. Nemci so navedene mednarodne konvencije odkrito kršili. Tako so že slab teden po izvedbi okupacije uvedli kot edino plačilno sredstvo nemške marke, na poštah so do tedaj smeli uporabljati le še nemške znamke. Nemci so ozemlje Spodnje Štajerske namreč pojmovali kot 'pranemško', kot ozemlje, ki jim je bilo s Pariško mirovno pogodbo, podpisano 10. septembra 1919, prisilno odvzeto.⁸³ Nacistična oblast je zato poskušala v najkrajšem možnem času na Spodnjem Štajerskem ponovno uvesti nemško kulturo, zato je bilo treba vse elemente, ki so bili tej oblasti ali kulturi v napoto, odstraniti. Pod drobnogledom nacistične oblasti so se znašli tudi duhovniki lavantinske škofije. Sodili so namreč v okvir skupine slovenskega izobraženstva, ki ga je bilo po napotkih Reichsfürerja SS Heinricha Himmlerja treba odstraniti, saj so predstavljali element, ki bi utegnil nemškim okupacijskim silam povzročati težave. Takšno mnenje so Nemci zagovarjali zaradi dogodkov

⁸¹ Griesser-Pečar, Škof Ivan Tomažič med drugo svetovno vojno, str. 301.

⁸² Ribař, *Nacistični ukrepi zoper duhovščino lavantinske škofije 1941–1945*, str. 49; Griesser-Pečar, Škof Ivan Tomažič med drugo svetovno vojno, str. 301.

⁸³ Jenuš, Štajersko vprašanje in vloga dr. Franca Kovačiča na pariški mirovni konferenci, str. 669–690.

ob razpadu avstro-ogrske monarhije, ko je glavni nosilec slovenskega boja za narodno emancipacijo ravno bilo izobraženstvo in duhovščina.⁸⁴ Duhovščina lavantinske škofije se je znašla v posebno težkem položaju, saj je bila prepuščena na milost in nemilost šefu civilne uprave na Spodnjem Štajerskem Üiberreitherju. Čeprav je nemška vlada s Sv. sedežem 20. julija 1933 podpisala konkordat, ki je urejal pravni položaj Cerkve in duhovščine v nemškem rajhu, je lavantinska škofija iz tega konkordata bila izvzeta, saj ni bila del nemške države, marveč le okupirano območje. Nemci so sicer večkrat poudarili, da bo Spodnja Štajerska ponovno postala del rajha, a so uradno priključitev neprestano predstavljali in je dejansko niso nikoli izvedli.⁸⁵

Duhovniki lavantinske škofije so bili podvrženi različnim ukrepom in 'šikaniranju' nemških oblasti. Hišne preiskave, legitimacije, aretacije ali celo izgon so bili za njih in tudi za drugo prebivalstvo tedaj nekaj povsem vsakodnevnega. Hišna preiskava je tako doletela tudi škofa Tomažiča, ki so mu le dan po okupaciji mesta Maribor 'vdrli' v kapitelj ter v župnišče. Če je škof Tomažič – kot lavantinski škof – imel srečo, da ga ni doletel kakšen hujši nemški ukrep, pa njegovi duhovniki te sreče niso imeli. Izpostavljeni so bili zastraševanju, izsiljevanju, posmehu in so bili prisiljeni težko fizično delati. Duhovniki so bili zraven fizičnih kazni in prisilnega dela podvrženi tudi žalitvam nemških vojakov, ki so jih, kot je zapisal Vinko Munda ob dvajsetletnici izгона slovenskih duhovnikov iz Spodnje Štajerske leta 1961, zmerjali s psovkami, kot so »*Verfluchter Saupfaff*«, »*schwarzer Christusjünger*«, »*Faulenzer*« ali »*schwarzer Hund*«. ⁸⁶

Posebna usoda je doletela duhovnike, ki so službovali na območju Prlekije, Dravskega polja ali na območju Haloz. Na Himmlerjev dekret jih je gestapo namreč med 19. aprilom in 20. majem 1941 pričel izseljevati čez mejo na Hrvaško, v novoustanovljeni. Najprej so se lotili čiščenja ptujskega, ormoškega in ljutomerskega okraja. Tako so brez prtljage ali kakršnega koli predhodnega opozorila izselili ali kar izgnali 46 škofijskih, 33 redovnih duhovnikov in 4 redovne brate.⁸⁷ Na omenjenem območju so pustili vsega skupaj 9 aktivnih duhovnikov in 3 duhovnike v pokoju. Izseljeni duhovniki so dejansko imeli srečo v nesreči, začasno zavetišče so našli v zagrebški škofiji. Vendar to je bil samo začetek vala izselitev. Duhovniki

⁸⁴ Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945*, str. 190–197.

⁸⁵ Ribař, *Nacistični ukrepi zoper duhovščino lavantinske škofije 1941–1945*, str. 48.

⁸⁶ Munda, *Ob dvajset letnici izгона slovenskih duhovnikov*, str. 577–597.

⁸⁷ Ribař, *Nacistični ukrepi zoper duhovščino lavantinske škofije 1941–1945*, str. 55.

so sodili v tako imenovano skupino A – nemškemu narodu sovražno prebivalstvo, ki ga je bilo treba takoj izseliti. Večino lavantinskih duhovnikov so odredi gestapa najprej odvedli v razne vojašnice, kot je vojašnica v Melju v Mariboru, v zapore in zbirne centre, kot so Stari pisker in kapucinski samostan v Celju, graščina v Gornjem Gradu, grad Konjice, župnišče v Šmartnem pri Slovenj Gradcu ter sodna hiša v Laškem in Krškem. Od tod se je usoda duhovnikov nadaljevala v zbirnem taborišču v Rajhenburgu, kjer so povečini ostali nekaj tednov na prisilnem delu (gradnje cest, barak, delo v gozdu itd.).⁸⁸ Nato je sledila preselitev. Do julija 1941 so tako v Srbijo izselili več kot 5000 Slovencev, ki so se znašli na seznamih Kulturbund, pripravljenih še pred okupacijo ozemlja. Na teh seznamih se je znašlo več kot 300 slovenskih duhovnikov. Do 5. julija 1941 so tako ob izgonu obmejnih duhovnikov prisilno preselili še 165 lavantinskih škofijskih duhovnikov, 13 redovnih duhovnikov in 25 redovnih bratov ter 1 bogoslovca s področja lavantinske škofije. Skupno je tako bilo na Hrvaško iz lavantinske škofije izgnanih 284 škofijskih in 81 redovnih duhovnikov.⁸⁹

Na področju lavantinske škofije je ob koncu izgonov ostalo aktivnih le še 87 slovenskih duhovnikov, to pa je povzročilo, da je bilo od 240 župnij v lavantinski škofiji zasedenih le še 90. Slednje je nemškim nacističnim oblastnem seveda dajalo priložnost, da so pričeli z naseljevanjem svojih nemških duhovnikov, ki bi zapolnili nastalo praznino in preko vere nadaljevali s ponemčevanjem Spodnje Štajerske.⁹⁰ Slednje je bilo potrebno tudi zato, ker se je lavantinski škof Tomažič spretno izmikal navodilom nemške civilne oblasti, ki ga je že kmalu po okupaciji pozvala, da mora kot edini jezik v cerkvenem obredju uvesti nemščino. Škof se je glede vprašanja uvedbe nemščine kot edinega obrednega jezika izrekel, da te pristojnosti nima, saj da mu je izvajanje bogoslužja v splošno razumljivem jeziku zapovedovala cerkvena postava, ki se ji ni smel upreti, saj bi se s tem uprl božjim zapovedim, cerkvenim predpisom in svoji vesti. Prepoved uporabe določenega jezika je namreč bila politična odločitev, katoliška Cerkev pa se s politiko ni ukvarjala. Do prepovedi je dejansko prišlo leta 1942, ko so slovenščino oziroma druge jezike lahko uporabljali izključno le še pri spovedi. V lavantinski škofiji so se duhovniki domislili številnih ukan,

⁸⁸ Munda, *Ob dvajset letnici izгона slovenskih duhovnikov*, str. 584–589.

⁸⁹ Munda, *Ob dvajset letnici izгона slovenskih duhovnikov*, str. 578–579; Ribač, *Nacistični ukrepi zoper duhovščino lavantinske škofije 1941–1945*, str. 56–59.

⁹⁰ Munda, *Ob dvajset letnici izгона slovenskih duhovnikov*, str. 592, 593.

tako so v cerkvenem petju, pri cerkvenih oznanilih, zahvalah itd. namesto nemščine uvedli latinščino.⁹¹

Večji problem kot jezik pa je bilo zagotavljanje bogoslužji in dušnega pastirstva, saj je zaradi izгона ali internacij duhovnikov primanjkovalo. Nemške oblasti so od škofa Tomažiča zahtevale, da je izpad duhovščine nadomestil z duhovniki sekovske škofije, ki so seveda bili Nemci. Tako so v graških časnikih, ko so objavljali razglase za duhovniško službo celo izrecno zapisali, da znanje slovenskega jezika ni bilo potrebno. Kljub vsemu ponemčevalni proces nemške oblasti ni obrodil sadov. Leta 1943 je namreč v lavantinski škofiji bilo 149 dušnih pastirjev, od tega le 62 duhovnikov iz sekovske škofije, ki sami ponemčevanja, kljub pretežno nemškem bogoslužju, niso uspeli izvesti.⁹²

Ukrepi zoper duhovščino so bili izjemno ostri, enako pa velja tudi za ukrepe proti civilnemu prebivalstvu, ki je bilo izpostavljeno množičnemu izseljevanju s slovenskega ozemlja. Heinrich Himmler je tako ob svojem obisku v Mariboru 18. aprila 1941 izdal »/.../ posebne smernice za izselitev tujerodnih elementov iz območja Spodnje Štajerske«. Slednje je pomenilo izgon več tisoč slovenskih Primorcev, ki so se v Mariboru naselili po podpisu *Rapalske pogodbe* in so imeli izjemno velik vpliv na razvoj slovenske kulture v tridesetih in štiridesetih letih prejšnjega stoletja, ter tudi izgon prebivalstva, to pa je bilo ocenjeno kot »/.../ rasno neustrezni element«. Kot ugotavlja Tone Ferenc, je nacistična oblast imela načrte, da bi od maja do oktobra 1941 izgnala med 220.000 in 260.000 Slovencev. Slednje k sreči zaradi uspešnega narodnoosvobodilnega boja ni bilo realizirano.⁹³ Z izseljevanjem in aretacijami si je nacistična oblast uspela zagotoviti dostop do premoženja ljudi, saj so izseljeni prebivalci lahko na pot vzeli le najnujnejše, njihova lastnina pa je bila zaplenjena in je prešla v roke Nemcev. Ravno to bi lahko z vidika nacistične politike ocenili kot 'pozitivni' učinek ukrepov, ki so brez dvoma bili razlog več, da so se člani *Štajerske domovinske zveze* množično udeleževali delovnih akcij.⁹⁴ Zraven premoženja, ki so ga uspeli pridobiti od civilnega prebivalstva, so veliko premoženja Nemci uspeli dobiti tudi z ukinjanjem kulturnih organizacij, društev. V le dveh mesecih so ukinili, zaplenili in zasedli lastnino 451 društev, prav tako pa pod svoj nadzor postavili knjižnično in publicistično dejavnost, gledališče (slednje

⁹¹ Ribař, *Nacistični ukrepi zoper duhovščino lavantinske škofije 1941–1945*, str. 60.

⁹² Prav tam, str. 62.

⁹³ Ferenc, *Množično izganjanje Slovencev*, str. 17–40.

⁹⁴ Žnidarič, *Okupatorjevi raznarodovalni ukrepi v Mariboru leta 1941*, str. 289–291; glej tudi: Žnidarič, *Do pekla in nazaj*, str. 111, 112.

zaradi mobilizacij moškega prebivalstva med vojno ni delovalo) in kinematografe. S tem pa so pomembno vplivali na oblikovanje javnega mnenja in propagando.⁹⁵

S trajanjem druge svetovne vojne in okupacije so Nemci, ki so že tradicionalno bili v slovenski štajerski družbi stigmatizirani kot izkoriščevalci slovenskega naroda, postajali vse bolj osovraženi. Posledica je bilo postopno oblikovanje uporniškega gibanja, ki pa v primerjavi z osrednjo in zahodno Slovenijo na Štajerskem ni uspela zaživeti ali se razmahniti tako množično kot v italijanskem okupacijskem območju. Vzrok takšnega stanja je bila izjemno učinkovita nemška obveščevalna mreža, k čemur so seveda pripomogli pripadniki *Štajerske domovinske zveze*, ki je posamezne uporniške celice uspela hitro odkriti in jih zadušiti.⁹⁶ Ravno ta izjemna učinkovitost nemške obveščevalne mreže je mariborske pripadnike osvobodilne fronte vzpodbujala k hitrim akcijam. Tako je bilo 22. junija 1941 sklenjeno, da so morali Slovenci v odkrit boj proti Nemcem in s pomočjo sabotažnih akcij uničiti njihovo napredovanje.⁹⁷ Vendar pa je treba poudariti, da so Slovenci z narodnoosvobodilnim bojem in trajanjem vojne izzvali nemško nacistično divjanje in nasilje, ki se je kazalo v množičnih aretacijah, maltretiranju ljudi, da bi izdali slovenske saboterje, in deportacijah v razna delovna taborišča povsod po nemškem rajhu. Zelo slikovit je podatek, da je bilo samo na mariborskem območju po 24. avgustu 1941, ko je bilo usmrčenih prvih 13 slovenskih talcev, pa do konca vojne usmrčenih 689 oseb ali nekaj več kot 40 odstotkov vseh oseb, ki jih je nacistična oblast usmrtila na slovenskem Štajerskem med drugo svetovno vojno.⁹⁸

SEZNAM OKRAJŠAV

ARS – Arhiv Republike Slovenije

AŠ – arhivska škatla

⁹⁵ Hartman, *Knjižnice v Mariboru*, str. 701, 702; Hartman, *Dramsko gledališče v Mariboru*, str. 687; Špendal, *Glasbene predstave v mariborskem gledališču*, str. 672.

⁹⁶ Penič, *Pregled razvoja partizanskih političnih organizacij v mariborskem okrožju v letih 1941–1945*, str. 204; Deželak Barič, *Razvoj Komunistične partije Slovenije na Štajerskem 1941–1943*, str. 109–111; Fischer, *Slovenska novejša zgodovina* str. 190; glej tudi: Čoh, *Maribor v času druge svetovne vojne*, str. 516.

⁹⁷ Žnidarič, *Maribor med okupacijo in narodnoosvobodilnim bojem*, str. 51; Žnidarič, *Do pekla in nazaj*, str. 175–183.

⁹⁸ Žnidarič, *Maribor med okupacijo in narodnoosvobodilnim bojem*, str. 424, 428, 429; Žnidarič, *Do pekla in nazaj*, str. 195–197, 203–205; Čoh, *Maribor v času druge svetovne vojne*, str. 524.

Gestapo – tajna državna policija (nem. *Geheime Staatspolizei*)

Kraljevina SHS – Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev

NDH – Neodvisna država Hrvaška (hrv. *Nezavisna Država Hrvatska*)

NSDAP – Nacionalsocialistična nemška delavska stranka (nem. *Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei*)

PAM – Pokrajinski arhiv Maribor

SS – zaščitni vod (nem. *Schutzstaffel*)

VIRI IN LITERATURA

Časniško gradivo

Cillier Zeitung, 1924.

Deutsche Wacht, 1917.

Jutro, 1922.

Marburger Zeitung, 1917, 1919, 1935, 1941.

Mariborski delavec, 1919.

Slovenec, 1919, 1936

Slovenski gospodar, 1918, 1919, 1938, 1941.

Slovenski narod, 1923.

Straža, 1918.

Štajerc, 1917.

Tabor, 1922.

Viri

ARS, AS 537, AŠ 18, Zapisnik seje Glavnega odbora OF v Ljubljani z dne, 15. decembra 1945.

PAM, fond Narodni svet za Štajersko – Ovoj 1 – Prvo povelje generala Rudolfa Maistra, 1. november 1918, 1/109.

PAM, fond Prevatni dogodki na Štajerskem, AŠ1, Ukaz o vojaški oblasti, pr2037.

PAM, fond Mestna občina Maribor, AŠ 161 – Ovoj Sejni spisi 1920, seja mestnega sosveta, 19. maj 1920.

PAM, fond Mestna občina Maribor, AŠ 162 – Ovoj Sejni spisi 1925, seja mestnega sveta MOM, 7. april 1925.

PAM, fond Nemško moško pevsko društvo Maribor, AŠ 1, Ovoj 1.1.7 – Razni dopisi 1922, Čestitka Knittelfelder Sängerverein ob 75. letnici delovanja Nemškega moškega pevskega društva Maribor, 3. februar 1922.

PAM, fond Nemško moško pevsko društvo Maribor, AŠ 1, Ovoj 1.1.7 – Razni dopisi 1922, Čestitka Wildoner Männergesangsverein ob 75. letnici delovanja Nemškega moškega pevskega društva Maribor, 3. februar 1922.

PAM, fond Nemško moško pevsko društvo Maribor, AŠ 1, Ovoj 1.1.7 – Razni dopisi 1922, Čestitka Akademischer Gesangsverein in Wien ob 75. letnici delovanja Nemškega moškega pevskega društva Maribor, 4. februar 1922.

PAM, fond Nemško moško pevsko društvo Maribor, AŠ 1, Ovoj 1.1.7 – Razni dopisi 1922, Čestitka Leobner Männergesangsverein ob 75. letnici delovanja Nemškega moškega pevskega društva Maribor, 4. februar 1922.

PAM, fond Nemško moško pevsko društvo Maribor, AŠ 1, Ovoj 1.1.7 – Razni dopisi 1922, Čestitka Deutscher Sängerverein Straß ob 75. letnici delovanja Nemškega moškega pevskega društva Maribor, 4. februar 1922.

PAM, fond Nemško moško pevsko društvo Maribor, AŠ 1, Ovoj 1.1.7 – Razni dopisi 1922, Čestitka Männer-Gesangs-Verein 'Liederkrantz' Franzensbad ob 75. letnici delovanja Nemškega moškega pevskega društva Maribor, 6. februar 1922.

PAM, fond Nemško moško pevsko društvo Maribor, AŠ 1, Ovoj 1.1.7 – Razni dopisi 1936, Pismo Nemškemu moškemu pevskega društva Maribor iz Novega Sada, 9. september 1936.

Literatura

Rudolf Günther Ardelt, *Die Sozialdemokratie und der 'Anschluß'*. V: Heinz Arnberger, Winfried R. Garscha, Rudolf Günther Ardelt, Christa Mitterrutzner (ur.), *Anschluß 1938. Eine Dokumentation*. Dunaj, 1988, str. 60–68.

Erwin Barta, Karl Bell, *Geschichte der Schutzarbeit am deutschen Volkstum*. Dresden, 1930.

Franjo Baš, *Prispevki k zgodovini severovzhodne Slovenije*. Maribor, 1989.

Otto Bauer, *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie*. Dunaj, 1907.

Dušan Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941*. Ljubljana, 1966.

Johann Böhm, *Die Deutsche Volksgruppe in Jugoslawien 1918–1941. Innen und Außenpolitik als Symptome des Verhältnisses zwischen deutscher Minderheit und jugoslawischer Regierung*. Frankfurt am Main, 2009.

Janez Cvirn, *Trdnjavski trikotnik: politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1861–1914)*. Maribor, 1997.

Janez Cvirn: *Nemci na Slovenskem (1848–1941)*. V: Dušan Nečak (ur.), *Nemci na Slovenskem 1941–1955. Razprave*. Ljubljana, 1998, str. 53–98.

Mateja Čoh, *Maribor v času druge svetovne vojne*, *Studia historica Slovenica* (2006), št. 2–3, 495–530.

Vida Deželak Barič, *Razvoj Komunistične partije Slovenije na Štajerskem 1941–1943 s stališča njene organiziranosti*. *Prispevki za novejšo zgodovino* (1987), št. 1–2, 105–132.

Ervin Dolenc, *Deavstrizacija v politiki, upravi in kulturi v Sloveniji*. V: Dušan Nečak (ur.), *Slovensko-avstrijski odnosi v 20. stoletju/Slowenische-österreichische Beziehungen im 20. Jahrhundert*. Ljubljana 2004, str. 81–94.

Tone Ferenc, Množično izganjanje Slovencev – okupatorjev ukrep za uničenje slovenskega naroda. V: Franc Šetinc (ur.): *Izgnanci. Zbornik slovenskih izgnancev 1941–1945*. Ljubljana, 1993, str. 19–107.

Tone Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945*. Maribor, 1968.

Tone Ferenc, Okupacijska civilna uprava na Slovenskem in njeno gradivo. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* (1980), št. 1–2, str. 31–56.

Jerneja Ferlež, Prebivalstvo Maribora 1848–1991. *Studia Historica Slovenica* (2002), št. 1, 79–125.

Jasna Fischer (ur.), *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjene Slovenije do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992*. Ljubljana, 2006.

Aleš Gabrič, *Sledi šolskega razvoja na Slovenskem* [e-knjiga]. Ljubljana, 2009.

Aleš Gabrič, Šolski sistemi na Slovenskem v 20. stoletju. *Šolska kronika* (2001), št. 2., 236–250.

Metka Gelt, *Vpliv Kulturbunda na nemška društva v Mariboru (1930–1939)*, [magistrsko delo]. Maribor, 2011.

Tamara Griesser Pečar, *Razdvojeni narod – Slovenija 1941–1945: okupacija, kolaboracija, državljanska vojna, revolucija*. Ljubljana, 2007.

Tamara Griesser Pečar, Škof Ivan Tomažič med drugo svetovno vojno. V: Edo Škulj (ur.), *Tomažičev simpozij v Rimu*. Rim, 2007.

Bruno Hartman, Dramsko gledališče v Mariboru. V: Jože Curk, Bruno Hartman, Jože Koropec (ur.), *Maribor skozi stoletja. Razprave I*. Maribor, 1991, str. 677–694.

Bruno Hartman, Knjižnice v Mariboru. V: Jože Curk, Bruno Hartman, Jože Koropec (ur.), *Maribor skozi stoletja. Razprave I*. Maribor, 1991, str. 695–704.

Bruno Hartman, *Rudolf Maister, general in pesnik*. Ljubljana, 1998.

Eric Hobsbawm, *The Age of Extremes. The short twentieth century 1914–1991*. London, 2006.

Stanko Janežič (ur.), *Škof dr. Ivan Jožef Tomažič (1876–1949). Ob 120-letnici rojstva*. Maribor, 1996.

Gregor Jenuš, *Ko je Maribor postal slovenski. Iz zgodovine nemško-slovenskih odnosov v Mariboru od konca 19. stoletja in v prevratni dobi*. Maribor, 2011.

Gregor Jenuš, *Mariborski Nemci v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev* [doktorska disertacija]. Maribor, 2011.

Gregor Jenuš, Odzivi nemške etnične skupine na Slovenskem na razpad Avstro-ogrske monarhije ter njena integracija v Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev. V: Bojan Balkovec (ur.), *Jugoslavija v času. Devetdeset let od nastanka prve jugoslovanske države*. Ljubljana, 2009, str. 299–315.

Gregor Jenuš, Štajersko vprašanje in vloga dr. Franca Kovačiča na pariški mirovni konferenci. *Studia historica Slovenica* (2009), št. 2–3, str. 669–690.

Pieter M. Judson, *Gurdians of the Nation. Activists on the language frontiers of Imperial Austria*. London, 2006.

- Stefan Karner, *Die Steiermark im Dritten Reich 1938–1945*. Gradec 1986.
- George Kennan, *Bismarcks europäisches System in der Auflösung*. Frankfurt am Main, 1981.
- Matjaž Klemenčič, Die Slowenen und Deutschen im Lichte der sprachlichen Statistik in der Südsteiermark und in der Untersteiermark 1830–1991. V: Christian Stenner (ur), *Steirische Slowenen. Zweisprachigkeit zwischen Graz und Maribor*. Gradec, 1994, str. 39–56.
- Matjaž Klemenčič, Germanizacijski procesi na Štajerskem od sredine 19. stoletja do prve svetovne vojne. *Časopis za zgodovino in narodopisje* (1979), št. 1–2, 350–391.
- Robert Kreihbaumer, *Die großen Erzählungen der Politik. Politische Kultur und Parteien in Österreich von der Jahrhundertwende bis 1945*. Dunaj-Köln-Weimar, 2001.
- Bogdan Križman, *Vanjska politika jugoslovanske države 1918–1941*. Zagreb, 1975.
- Rajmund Lamprecht, *Dogodki, ki so zaznamovali Maribor leta 1941 v luči Marburger Zeitung*. [diplomsko delo]. Maribor, 2009.
- Uroš Lipušček, *Ave Wilson. ZDA in prekranje Slovenije v Versaillesu 1919–1920*. Ljubljana, 2003.
- Jure Maček, *Partijska prosvetna politika 1945–1955 na primeru šolstva v Mariboru in okolici* [magistrsko delo]. Maribor, 2011.
- Jure Maček, Slovensko meščansko šolstvo po letu 1918 – do sprejetja zakona o meščanskih šolah. *Arhivi* (2007), št. 1–2, 121–141.
- Jure Maček, *Ukinitveni komisar za društva, organizacije in združenja na Spodnjem Štajerskem*. Maribor, 2004.
- Metod Mikuž, *Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji*. Ljubljana, 1960.
- Vinko Munda, Ob dvajset letnici izгона slovenskih duhovnikov. *Nova pot* (1961), št. 11–12, str. 577–597.
- Oglasnik lavantinske škofije za leto 1940*. Maribor, 1940.
- Oglasnik lavantinske škofije za leto 1941*. Maribor, 1941.
- Lojze Penič, Pregled razvoja partizanskih političnih organizacij v mariborskem okrožju v letih 1941–1945. *Borec* (1987), št. 1–2.
- Jurij Perovšek, *Slovenska osamosvojitve v letu 1918*. Ljubljana, 1998.
- Rudolf Pertassek, *Marburg von der 'Marchburch' zur Universitätsstadt*. Gradec, 2000.
- Janko Pleterski, *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo*. Ljubljana, 1971.
- Dragan Potočnik, *Kulturno dogajanje v Mariboru med 1918 in 1941*. Maribor, 2003.
- Rudolf Gustav Puff, *Maribor. Njegova okolica, prebivalci in zgodovina*. Maribor, 1999.
- Andrej Rahten, Janez Šumrada (ur.), *Velikih pet in nastanek Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev // Les cinq grands et la création du Royaume des Serbes, Croates et Slovènes*. Ljubljana, 2011.
- Mateja Ratej, Kraji na slovenskem Štajerskem in Maribor v letih 1918–1941. *Studia historica Slovenica* (2006), št. 2–3, str. 445–466.

Miloš Ribař, Nacistični ukrepi zoper duhovščino lavantinske škofije 1941–1945. V: Anton Ožinger (ur.), *Zbornik ob 750-letnici mariborske škofije. 1228–1978*. Maribor, 1978, str. 44–102.

Vlado Schmidt, Osnovna šola in osnovnošolska zakonodaja pred sto leti. V: Vlado Schmidt, Melik Vasilij, France Ostanek (ur.), *Osnovna šola na Slovenskem 1869–1969*. Ljubljana, 1970, str. 9–29.

Walter Schnefufuss, *Deutschtum in Süd – Ost – Europa*. Leipzig, 1939.

Ivan Senekovič, Sedemindvajseti januar 1919 v Mariboru. *Kronika slovenskih mest* (1936), št. 1, str. 59–64.

Matija Slavič, Državni prevrat v mariborski oblasti. V: Josip Mal (ur.): *Slovenci v desetletju 1918–1928. Zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine*. Ljubljana, 1928, str. 215–269.

Vlasta Stavbar, Izjave v podporo Majniške deklaracije. *Zgodovinski časopis* (1992), št. 3, str. 357–381.

Vlasta Stavbar, Izjave v podporo Majniške deklaracije. *Zgodovinski časopis* (1993), št. 1, str. 99–106.

Manica Špendal, Glasbene predstave v mariborskem gledališču. V: Jože Curk, Bruno Hartman, Jože Koropec (ur.): *Maribor skozi stoletja. Razprave I*. Maribor, 1991, str. 663–676.

Lojze Ude, *Boj za severno mejo*. Maribor, 1977.

Uradni list narodne vlade SHS v Sloveniji (4. 11. 1918–30. 1. 1919).

Ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Beograd, 1926.

Andrej Vovko, Učilnice na temni strani meseca. V: Andrej Apelpc (ur.), *Temna stran meseca: kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945–1990. Zbornik člankov in dokumentov*. Ljubljana, 1998, str. 195–203.

Wilhelm Winkler, *Statistisches Handbuch der europäischen Nationalitäten*. Dunaj-Leipzig, 1931.

Jay Winter, Blaine Baggett, *The Great War and the Shaping of the Twentieth Century*. London, 1996.

Mojca Zdravec, *Mestna občina Mariborska 1919–1921 [diplomsko delo]*. Maribor, 2011.

Tone Zorn, Koroški Slovenci v prvi avstrijski republiki. V: Janez Stergar (ur.), *Koroška in koroški Slovenci. Zbornik poljudnoznanstvenih in leposlovnih spisov*. Maribor, 1984, str. 40–46.

Fran Zwitter, *Nacionalni problemi v habsburški monarhiji*. Ljubljana, 1962.

Fran Zwitter, Problem narodnega preroda pri Južnih Slovanih v Avstriji: legitimizem in narodnostno načelo. *Zgodovinski časopis* (1995), št. 1–4, str. 162–169.

Marijan Žnidarič, *Okupacija in okupatorjevi ukrepi v Mariboru leta 1941 [magistrsko delo]*. Ljubljana, 1975.

Marjan Žnidarič, *Do pekla in nazaj. Nacistična okupacija in narodnoosvobodilni boj v Mariboru 1941–1945*. Maribor, 1997.

Marjan Žnidarič, Maribor med okupacijo in narodnoosvobodilnim bojem. V: Jože Curk (ur.), *Maribor skozi stoletja. razprave I.* Maribor, 1991.

Marjan Žnidarič, *Okupacija in narodnoosvobodilni boj v Mariboru leta 1941–1945 [doktorska disertacija]*. Maribor, 1996.

Marjan Žnidarič, Okupatorjevi raznarodovalni ukrepi v Mariboru leta 1941. *Časopis za zgodovino in narodopisje* (1977), št. 2, str. 274–324.

MARIBOR OR 'MARBURG AN DER DRAU'? CHANGING OF THE CITY'S NATIONAL IDENTITY IN THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY

Summary

In the 20th century Maribor often went through transformations of its public image. The latter is particularly true for the first half of the century, when the struggle between Germans and Slovenes for the supremacy over the city and with it connected conflict between the Slovene and German identity was still very much present.

After the Germans signed the Paris Peace Treaties they were pushed to the position of a minority and they lost the majority of privileges they had as a ruling nation in Slovenia. Nevertheless, their capital and the fact that they were the most numerous minority in Slovenia made it possible for them to "survive". Their hopes to regain their power came true with the beginning of World War II. In 1941, Maribor and in the broadest sense Yugoslavia were just silent observers of fights between the world superpowers. They were fighting for their superiority and for achieving their goals and took advantage of helpless nations. Yugoslavia was under a lot of pressure, for it was a strategically important territory in the Balkans. However, at least at first, Yugoslavia managed to stay undecided. The reality, however, quickly changed, as the Kingdom of Yugoslavia signed the Tripartite Pact on 25th September 1941 in Vienna. With signing the Pact the Kingdom of Yugoslavia yield under the pressure of the Nazi Block. It also hoped that it will not be occupied since it became part of the Tripartite Pact. The signing of the Pact caused different reactions in Yugoslavia. Events that followed the signing were quite the opposite of what the authorities have expected. The people were not pleased when Yugoslavia bowed down to the Nazis and riots started. In the night between 26th and 27th March 1941 the overthrow of the government happened and the eighteen-year-old heir to the throne, Peter Karadorđević, became the main authority. On 27th March 1941, only two days after the signing of the Pact and the outbreak of riots, the Nazis appointed Siegfried Uiberreither, Ph.D. who was a Gauleiter of the National Socialist German Workers' Party (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei (NSDAP) and National Deputy for Styria, the future head of the civil administration for Lower Styria. He took over the authorities, which had their headquarters in Maribor, on Easter Monday, i.e. on 14th April 1941. Only a week earlier, on Palm Sunday, without declaration of war, the attack on Yugoslavia, which has forever changed the image of Maribor and the faith of Germans living here, began. Their faith is best described with the quotation of Boris Kidrič from December 1945: "The German minority in Slovenia will have no rights, for there will be no German minority." ("Nemška manjšina pri nas ne bo imela nobene pravice, ker je ne bo").

MARIBOR ODER 'MARBURG AN DER DRAU'? DIE VERÄNDERUNGEN DER NATIONALIDENTITÄT DER STADT IN DER ERSTEN HÄLFTE DES 20. JAHRHUNDERTS

Zusammenfassung

Im 20. Jahrhundert erlebte Maribor/Marburg zahlreiche Veränderungen seines öffentlichen Erscheinungsbildes. Dies gilt vor allem für die erste Hälfte des Jahrhunderts, als im öffentlichen Leben der Machtkampf zwischen der Deutschen und Slowenen und damit verbundener Konflikt zwischen der deutschen und slowenischen Identität noch stark präsent war.

Nachdem die Deutschen die Pariser Friedensverträge unterzeichneten, wurden sie zur Minderheit und verloren so alle Privilegien der regierenden Nation in Slowenien. Trotz allem ermöglichten ihnen ihr Kapital und die Tatsache, dass sie die zahlreichste Minderheit waren, das „Überleben“. Ihre Hoffnungen, wieder an die Macht zu kommen, erfüllten sich Anfang des Zweiten Weltkrieges. Maribor/Marburg bzw. im weitesten Sinne Jugoslawien betrachteten bis 1941 stumm die Kämpfe zwischen den Weltmächten, die in ihrer Übermacht und Zielstrebigkeit über die hilflose Nationen herfielen. Jugoslawien war unter großem Druck, denn es war ein strategisch wichtiger Punkt auf dem Balkan. Am Anfang schaffte Jugoslawien es, neutral zu bleiben. Die Realität änderte sich aber schnell, denn am 25. März 1941 unterzeichnete das Königreich Jugoslawien in Wien den Dreimächtepakt. Das Königreich Jugoslawien beugte sich so dem Druck des Nazi-Blocks und versuchte mit dem Beitritt zum Pakt die Okkupation zu vermeiden. Die Unterzeichnung des Dreimächtepakts löste in Jugoslawien verschiedene Reaktionen aus. Trotz des Beitritts zum Pakt geschah alles anders, wie die Landesregierung es erwartete. Breite Massen der Bevölkerung waren nicht begeistert, dass Jugoslawien vor den Nazis niederkniete und das stiftete Unruhen. In der Nacht vom 26. auf den 27. März 1941 kam es zum Staatsstreich und der achtzehnjährige Thronfolger, Peter Karadordević, kam an die Spitze des Landes. Schon am 27. März 1941, nur zwei Tage nach der Unterzeichnung des Dreimächtepakts und nach den Unruhen, setzten die Nazis Dr. Siegrid Uiberreither, den Gauleiter der Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei (NSDAP) und den Staatsvertreter für die Steiermark, als den zukünftigen Leiter der Zivilbehörde für die Untersteiermark, ein. Er übernahm die Herrschaft über die Untersteiermark, die ihren Sitz in Maribor/Marburg hatte, am Ostermontag, d.h. am 14. April 1941. Nur eine Woche früher, am Palm Sonntag, am 6. April 1941, begann ohne Kriegserklärung der Angriff auf Jugoslawien, der für immer das Erscheinungsbild Maribors/Marburgs änderte und das Schicksal der hier lebenden Deutschen besiegelte. Ihr Schicksal in Slowenien lässt sich am besten mit dem Zitat von Boris Kidrič vom Dezember 1945 beschreiben: „Die deutsche Minderheit bei uns wird keine Rechte haben, denn es wird keine deutsche Minderheit geben.“ („Nemška manjšina pri nas ne bo imela nobene pravice, ker je ne bo“).